

Ис тутула:

XX үйэ уонна киһи дьылбата

2. **Саргылаана Гоголева.**
Суорун Омоллоон күндүтүк
саныыра

6. **Виктор Омуков.**
Бүлүүчээн киэн туттар дьоно

Төрүт сир сис дьоно

8. **Алексей Ефимов.**
Ыбырыан атыыһыт уонна кини
ыччаттара

10. Багдарыын Сүлбэ
Икки кулуба

Ийэ тыл

11. **Надежда Мыреева.**
"Хара кыталык" романга киһи
уонна айылба ситимэ

18. **Диваш Каинчин.** Умуллубут
сулустар күллэрэ. С.Горохов
тылбааһа

Айар кут

24. **Надежда Осипова.** Сцена,
Күлүмнүүр... көрөөччү туһунан

Итэбэл

34. **Дабыл.** Кут-сүр психологията

Сэһэн түөлбэтэ

40. **Харысхал.** Ахтылбан.
Роман салгыыта.

ИЛИН

Сахалыы түһүмэх.
5-6(42-43) №-рэ, 2006

“Илин” сурунаалга
сурутуу индексэ:

73997

ИЛИН

на якутском языке.
№5-6(42-43), 2006

Тэрийээччилэр: редакция коллектива
уонна СР Президенин “Барбарыы”
национальной фондата.

Сүрүн редактор Олег Сидоров.

Редакция: Зоя Петухова,
Василий Васильев,
Людмила Ноговицына,
Елена Баишева.

Таһан онордо Владислав Оконешников.

Сурунаалга автордар хаартыскалара
туһанылынна.

© “Илин”, 2006

СУОРУН ОМОЛЛООН күндүтүк саныыра

**Саха сиригэр
уопсай начальнай үөрэхтээһин
8-10 саастаах оҥолорго уонна
улаатан эрэр обургу ыччаттарга
1931-1932 сс. киирбитэ. Бу ыарахан
олох тосту уларыыытын кэмигэр
үөрэх салаатын наркомунан 24
саастаах эдэркээн Иван Жирков
ананан үлэлээбитэ.
2007 с. муус устар 22 күнүгэр Иван
Николаевич Жирков төрөөбүтэ 100
сылын бүтүн республика бэлиэтиэбэ.
Кини бииргэ үөрэммит, алтыспыт
ыччаттара – билигин Саха сиригэр киэн
туттар дьоно, суруйааччылар Амма
Аччыгыя, Күннүк Уурастыырап,
Эллэй, Николай Заболоцкай, Суорун
Омоллоон, профессор Иван
Михайлович Романов уо.д.а. этилэр.**

Олоххо туох барыта утумнаах-ситимнээх, үчүгэйтэн үчүгэй тахса турар. Үтүө дьыала салбанан бара турар кэскиллээх. Амма Аччыгыя бэчээккэ тахсыбыт бастакы айымньытынан кини ийэтигэр суруйбут хоһооно буолар. Амма Аччыгыя литературнай куруһуокка уопсай соруудабы толорон суруйбут хоһоонун оччотообуга эдэр Дмитрий Кононович Сивцев – Суорун Омоллоон редакцияба илдьэн бэчээттээн, доҕоро күһүн үөрэбэр кэлэригэр күндү бэлэх онорбут. Суорун Омоллоон итинник Амма Аччыгыя суруйааччылар кэккэлэригэр киирэригэр олук уурбут эбит.

Биһиги эдьийбит, педагогическай үлэ ветерана, ССРС үөрэбин туйгуна, учууталлар учууталлара Анна Николаевна Жиркова убайын Иван Николаевич Жирков туһунан элбэҥи кэпсиир. Анна Николаевна миигин Суорун Омоллоонтон Иван Николаевич туһунан ыйыталас, кэпсэт диэн эппитин ылынан, биир үтүө күн Д.К.Сивцевкэ тийибитим.

Дмитрий Кононович миигин үөрэ-көтө көрсөн, И.Н.Жиркову билэрин уонна киниэхэ мунура суох махталын биллэрэрин эппитэ. Үөрэх наркомун туһунан манньк сэнэргээбитин ааҕааччыларга уларыппакка тириэрдэбин.

Дьылба биһигини бэлиэтик холбообута

Саргылаана Васильевна, бу бүгүн, 2004 сыл сэттинньи иккис күнүгэр, эн миэхэ кэлэңгин Иван Николаевич Жирков туһунан ыйыта олоробун. Бэлиэ күн буолбут. Мин Иван Николаевич Жиркову бил-

сиим 1932 сыллаахха этэ. Дьэ, төһө эмэ сыл ааспытын кэnnэ эн миэхэ кини уобараһын тириэртиг. Онон эйиэхэ кэпсээтэхпинэ манньк.

Дьокуускайдаағы педагогическай техникумга сүүрбэ ордугуна биэс сыллаахтан үөрэммитим, кини буоллабына миигиттэн биир сыл хойутаан киирбит быһыылаабыа. Үөрэнэ сылдьан кинини ис сүрэхпиттэн хайдах эрэ сөбүлүү көрөрүм. Синньигэс гынан баран үрдүк уңуохтаах киһи этэ, мичэ-эрдии сылдьар үгэстээбэ. Миэхэ үтүөтүк сыһыаннаһара. Ону хайдах эрэ үчүгэйдик саныыр этим да, адьас дьыг иһигэр, олобор киирэн доҕордоһуу биһиэхэ суоҕа. Ол да буоллар, дьылба бэйэтэ биһигини бэлиэтик холбоон турар.

Мин педтехникуму сүүрбэ ордугуна абыс сыллаахха бүтэрэн баран, учууталлыы Тааттаҕа тахсыбытым. Таатта сэттэ кылаастаах оскуолатыгар сэбиэдиссэийинэн анаммытым. Дьэ ол курдук күннэр-дьыллар ааһан истилэр. Мин учууталлыы сырыттым. Онтон отут ордуга икки сыллаахха үөрэх министрствотыгар үлэбэ киирдим. Ол үлэбэ киириибэр биллэр кэпсээннэри суруйбут киһи этим: "Өлүөнэ өрүһү", "Сордоох суханы", "Аанчыгы", "Охоноону" эгин, уонна да атыттары. "Күөх Көппө" диэн пьесаны суруйбутум, онтукам туох да сүрдээх ситиһиилээхтик сир аайы, кулууп аайы туруоруллар этэ. Ону хайдах эрэ кириитикэлиир дьон үөскээбиттэрэ. Гоголев Захар диэн киһи аан бастаан хаһыакка суруйбута: "Бу "Күөх Көппө" диэн куһаҕаннык суруллубут пьеса, Суорун Омоллоон бу пьесанан саха норуотун, үлэһит норуоту күлүү гынан көрдөрдө. Сахалар сүрээбэ суохтар, ол иһин дьаданы, батараак буолбут-

тара диэн тахсар гына суруйбут". Онон бу ортулаах суруйуу диэн пьесабын улаханлык сэмэлээн партийнай мунньах буолбута. Ол мунньахха дьону киксэрэннэр араатардатар эбит этилэр. Бэл, Козлов диэн этэ дуу, сахалыы икки тылы билэр нуучча киһитин (эбэнки оскуолатын астарар киһилэрэ), бу Суорун Омоллоон оннук буржуазнай хабааннаах суруйуулаах диэн киксэрэннэр, араатардаабыт. Онон ол партийнай чаас уурах таһаарбыта: "Бу буортулаах пьесаны суруйбут Сивцев Дмитрий Кононович Наркомпроска, Үөрэх министрствотын комиссариатын аппаратагыгар үлэлиир кыаҕа, бырааба суох, бу киһини үөрэх комиссариатыттан ууратыахха", – диэннэр.

Ол сағана суруйааччылар союзтара тэриллэн эрэрэ. Испииһэктэригэр мин бастакы саха суруйааччыларын кытта баар этим. Союз чилиэнин курдук буолан бараммын, оформись буола илик эбиппин, аны санаатахпына. Онон бэйэбитигэр Куоста Сокольников диэн киһи туох эрэ салайааччынан анаммыта. Олор саас буолуута мунньахтаан дьаһал таһаарбыттар – союз суруйааччыларыгар творческой уопуска биэрэргэ, сайын устата суруйалларыгар, санга айымньылары таһааралларыгар диэн. Туох баар суруйааччыларга барыларыгар, Амма Аччыгыйыгар, Чиряевка, Кулачиковка, хас да киһиэхэ биэрбиттэр, арай миэхэ эрэ биэрбэтэхтэр. Онуоха дьэ мин улаханлык ыарырбата санаабытым. Хайдах эрэ көстөн турар баттыгас тахсыбыт, тобо эрэ бу миигин туоратар санааламмыттар. Чэ, ол да буоллар, төһө да кинилэр курдук, хамнаспын ыла-ыла, уопускаҕа баран үлэлиир кыаҕым суобун иһин, бэйэм хамнаспын ылбакка да эрэ, уопуска быһытынан дойдубар тахсан суруйан көрүөм. Кыһыта-абата да бэрт, баҕар, кинилэртэн, ол уопускаҕа барбыт дьонтон, итэҕэһэ суох суруйуом диэн санаа миэхэ хаалбыта. Онтон ыла дьынгээхтик суруйарга турунан, дьэ эр санаабын киллэрбитим. Ол курдук эр санаалаах кыһыан-абаран дойдубар тийбитим.

Аҕам быраата Тимофей Матвеевич Сивцев диэн киһи санга балаҕан туттубута, ол балаҕаныгар кини кыстаабыта. Балаҕана оһуобайа диэн киниэхэ сыһыары бэрэбинэнэн тутуллубут чуулааннаах этэ. Онтуката балаҕантан киирэр ааннааҕа. Оһобун итиитэ тийибэт буолан, чуулааныгар тимир, чугуун оһох турара. Ол чуулааны мин билигин Суотту музейыгар аҕалтаран турабын, кэриэстээммин. Ону Суотту музейын үлэһиттэрэ "Күкүр Уус" диэн ааттыылар. Дьэ онно олороммун мин "Күкүр Ууһу" суруйан киирэн бардым. Сааһы быһа үлэлээтим, онтон сайылыкка тахсыы буолла. Ытык Танҕаһа диэн алааска биһиги сайылыыр балаҕаннаахпыт. Ол балаҕанга үрүң ампаар, утуйар ампаар баар. Дьэ ол ампаарга остоол тэринэммин, ампаар аңаар эркинигэр түннүк онгорторммун, дьэ онно суруйарды олохсуйдум. Танҕара остооло диэн үчүгэй баҕайы остооллоох

этим, ону таһаардым. Ол таһаараммын дьэ суруйабын "Күкүр Ууспун". Сайылыгым ампаарыгар дьип олороммун, онно утуйаммын, күннэри-түүннэри кэриэстэ суруйдум. Ол курдук суруйан бүтэрдим ээ. Күһүн үлэбэр кириэх тустаахпын. Биэрбит уопускаларын бириэмэтэ бүтэн, куоракка киирдим.

Министерствобар үлэбэр тийдим. Остоолбор олордум. Арай Иван Николаевич Жирков министр эбит, барыахпыттан буолбута эбитэ дуу, ону өссө өйдөөбөппүн. Ээ, барыам инниттэн министр этэ кини. Үлэбэр киирбиппэр:

– Дмитрий Кононович, – диэн үчүгэй баҕайытык көрүстэ уонна: "Миэхэ киирэ сырыт", – диэтэ.

Мин киниэхэ кабинетыгар киирдим. Ол киирбиппэр ыйытта:

– Хайа, Дмитрий Кононович, тугу эмэ суруйдугу дуо?

Онуоха мин:

– Суруйдум, – диэтим.

– Тугу суруйдугу?

– Колхоз олобуттан суруйдум, колхозтар эрэйдэнэн олороллорун.

– Туох диэни?

– "Күкүр Уус" диэн пьесаны суруйдум.

– Но, чэ үчүгэй. Оччоҕо мин... Аахтар эрэ онтукабын миэхэ, – диэтэ.

– Ээ, бэйэбэр билигин манна суох, дьибэр баар, дьибиттэн аҕалыабым.

– Чэ, сөп, оччоҕо сарсын аҕалаар уонна миэхэ биэрээр сарсыарда, ону мин ааҕан көрүөбүм, – диэтэ.

Мин үөрэ санаатым. Устар, устубат туһунан, үлэм туһунан тугу да эппэтэ. Онон мин дьибэр бараммын, сарсыарда суруйуубун илдьэ кэллим. Кэлэммин, дьэ, эппитин курдук, кини кабинетыгар киирэн бараммын:

– Иван Николаевич, суруйбут пьесам бу баар, ааҕан көр бэйэн, туох диэн сыаналыыры бэйэм билбэппин даҕаны.

– Сөп, – диэтэ.

Сөп диэн, кини онон-манан аахта, көрдө быһыылаах, киһэ, үлэ бүтүүтэ эттэ:

– Онон-манан көрдүм, ол гынан баран дьибэр илдьэ бараммын өссө ааҕыабым. Эбэтэр, бу да киһэ көрсүө этибит, үлэ кэнниттэн кыратык хаала түһээр, онно өссө көрсөн кэпсэтиэхпит этэ.

Үлэ кэнниттэн хааллыбыт гынан баран, үһүннүк олорбото:

– Чэ, өссө кэпсэтиэхпит, мин ааҕыам. Сарсын кэлээр, киирээр миэхэ, – диэтэ.

Дьэ ол курдук болдьоспутун кэннэ мин эмиэ киниэхэ киирдим. Киһим Иван Николаевич кыратык тардыалатар, кэлэбэйдиир этэ. Арай үчүгэй баҕайытык, кэлэбэйдээ-бэккэ хайаабакка эрэ:

– Аахтым, сөбүлүү санаатым, – диэтэ. – Үчүгэй пьеса курдук эбит, онон эн үлэн чааһынан мин манньк санаатым: мин эйигин мантан үһүлүү бэрээдэгинэн уураппаппын, издательство иһинэн санга тэриллит авторскай группаҕа, оҕо үөрэнэр кинигэтин суруйар тэрилтэҕэ көһөрөбүн. Эн

бэйэнг учуутал үөрэхтээххин, үөрэх тематы-
гар чугаскын, суруйаачыгын, онон оёо
үөрэнэр кинигэтин суруйуоххун саамай
сөптөөх. Онон прикаһы таһаарабын.
Сөбүлэнэр буоллаххына, дьэ ити курдук, –
диэтэ.

Ону мин үөрүүнэн:

– Сөбүлэнэн бөбө буоллаҕа дии, Иван
Николаевич! – дии түстүм.

Сотору собус гынан баран быһыылаах
этэ, прикаһын суруйан баран миэхэ:

– Бу курдук буолла, онон анараа автор-
скай группаҕа үлэлээн, – диэтэ.

Чэ, быһата ити курдук буолла. Дьэ, ав-
торскай группаҕа бардым. Онно үлэлээм-
мин, кинигэ бөбөнү, учебник бөбөнү суруй-
бутум. Аан бастаан "Саха тыла" эбэтэр
"Төрөөбүт тыл" диэн ааттаан, оёо үөрэнэр
грамматикатын, орфографиятын, правопи-
саниетын суруйбутум. Ол учебник өр тут-
туллубута, маннайгы, иккис кылааска үөрэ-
нэргэ. Онтон кэнники төрдүс кылааска "Са-
ха тылын" үөрэбин эмиэ суруйбутум. Үһүс
кылааска оёо ааҕар кинигэтин онгорбутум,
онтон саха тылын начальнай оскуолаҕа
үөрэтэр методиканы суруйбутум. Кэнники
дөксө атын хрестоматияны суруйбутум, ли-
тература учебнигын онгорбутум. Онтон кэ-
лин синтаксисы суруйбутум, саха тылыгар.
Ону суруйар кэммэр Ойуунускай хаайыыга
олорор бириэмэтэ этэ. Ол синтаксиска Ой-
уунускай аата-суола, хоһооно страница
аайы баара, онон ол кинигэ төрүт тахсыба-
таҕа. Дьэ ол курдук авторскай группаҕа
үлэлээбитим. Онон, ити кини (Жирков) эп-
питин курдук, үөрэх кинигэтигэр эмиэ.

Онтон ыла мин бэйэбин суруйааччы
курдук сананан, суруйуубун бүтэрэн, бүтэ-
риэм дуо, саҕалаан, "Күкүр Ууспун" ситэ-
рэммин, отут икки сыллаахха театрга биэр-
битим. Отут төрт сыллаахха сүрдээх си-
тиһиилээхтик туруоруллубута. Ол миэхэ
уопуска биэрбэккэ, атабастаан-баттаан,
куһаҕан суруйааччы курдук сэмэлээн баран
атаарбыттарын үрдүнэн, Иван Николаевич
миигин өрө көтөбөн, министерствоттан
уһулбакка атын үлэҕэ көһөрөн, суруйааччы
буолбут да, олох олорбут дьылҕабын да
үтүөтүк, үчүгэйдик саҕалаан, алҕаан, ми-
игин киһи онгортон турар. Онон мин кинини
туох да алыс күндүтүк саныыбын. Ол кэннэ
атын пьесалары эмиэ суруйбутум: "Айаал"
да диэни, "Сайсары" да диэни. Ону эһиги
билэргит буолуоҕа. Ол гынан баран аан ба-
стаан "Күкүр Ууһу" суруйуубар кыах биэр-
бит, итэҕэйбит, эрэммит, өйөөбүт киһи ол
техникумга бииргэ үөрэммит, утуу-субуу
бүтэрбит киһим Жирков буолар. Кини ко-
миссар буолбута үөрэх министерствоты-
гар, оттон мин суруйааччыбынан хаалбы-
тым.

Онон Иван Николаевич миэхэ туох
даҕаны улахан, хаһан да умнуллубат
көмөнү онгортон турар. Эһиги бэйэҕит сана-
ан көрүң, тэрилтэттэн уһуллан барар уонна
букатын атын дьыалаҕа баайсыыга түбэһэр
ыараханын. Онтон кини быһаан, миэхэ ал-
гыстаах аартыгы аһан биэрбитэ. Ол иһин

миэхэ сүрэхпэр-быарбар ингэн хаалбыта,
махтанаммын.

Дьэ кытаанах дьыллар этилэр. Ол дьыл,
1937 сыллаахха, Сталин туһуттан туох да
алдьархайдаах репрессиялар барбыттара,
миигин эмиэ хаайбыттара. Түөрт ыйтан ор-
дук хаайыыга сыппытым. Ол тухары эрэй-
дэнэ-буруйдана саныыр этим, ол тухары
Иван Николаевич өйбөр куруук хайдах эрэ
үчүгэй өттүнэн көстөр этэ. Биир түүлбүн
өйдүүбүн. Хаайыыга сытан үчүгэй түүлү
түһээтэххинэ үөрэ саныыгын ээ. Ол курдук
биир үчүгэй түүлү көрбүтүм. Төрөөбүт-
үөскээбит алааһым Ойуун Күөлэ диэн, ол
хоту өттүгэр баар сүрдээх налыы, бэйэтэ
салаалаах, үчүгэй баҕайы от үүнэр сирэ
көстөр. Арай саас буолбут эбит. Күүп-күөх!
От бөҕөтө! Сүрдээх үчүгэйдик үүммүт. Хой-
уу баҕайы, сир симэҕэ бөҕө аспыт. Ол хой-
уу от устун – хаайыыга, түрмэҕэ сытан
түүлүм ити – арай биһиги, мин, Ойуунускай
уонна Иван Николаевич, үчүгэй баҕайы
үүнүүлээх, сибэккилээх толоон устун хаа-
ман иһэбит. Иван Николаевич биһикки ик-
киэн тиэтэйэбит, сүүрэр былаастаахпыт
курдук өйдүүбүн.

Ол түһээн бараммын санаабытым:
"Үчүгэй түүлү түһээтим, арааһата, хаайыт-
тан тахсар киһи буоллум быһыылаах. Ойуу-
нускай даҕаны, Иван Николаевич биһикки
даҕаны бииргэ сылдьар эбиппит. Тахсарым
буолуо", – диэммин, хайдах эрэ ол түүлбүн
итэҕэйэ санаабытым. Кырдык, ол курдук
тахсыбытым. Буруйа суох эбит диэннэр
таһаарбыттара, түөрт ыйтан ордук силиэс-
тийэлээн бараннар. Дьэ ол курдук түүлбөр
кирбитэ.

Ити ыраатта, өр буолла. Ону бүгүн бу эн
өйдөттүң, Саргылаана Васильевна. Онуоха
мин эйиэхэ махтана саныыбын. Эн кини си-
эн балта буолаҕын, онон убайың курдук
көнө, ыраас, үтүө санаалаах дьоннор аны
даҕаны эһиги аймахтан, саха дьонуттан
үөскүү-төрүү турдуннар уонна кырдыаҕас
да, эдэр да дьонго көмөлөһөр үтүө дьыала
– сырдык дьыалата, кырдык дьыалата,
ыраас дьыала – салҕана турарыгар кытаа-
тын, онно кыттан үлэлээн, дьону үөрдүң-
көтүтүң диэн эйигин көрсүбүччэ алгыбын,
Саргылаана Васильевна. Бары үтүөнү
баҕарабын, баһыбаларың, үөрүүнү-
көтүүнү баҕарабын.

Д.К. СИВЦЕВ –

**Суорун Омоллоон тылыттан
Саргылаана Гоголева суруйда.
Сэтинньи 2 күнэ, 2004 сыл.**

**Дьэ кытаанах дьыллар
этилэр. Ол дьыл, 1937
сыллаахха, Сталин
туһуттан туох да
алдьархайдаах
репрессиялар барбыттара,
миигин эмиэ хаайбыттара.
Түөрт ыйтан ордук
хаайыыга сыппытым. Ол
тухары эрэйдэнэ-
буруйдана саныыр этим, ол
тухары Иван Николаевич
өйбөр куруук хайдах эрэ
үчүгэй өттүнэн көстөр этэ.
Биир түүлбүн өйдүүбүн.
Хаайыыга сытан үчүгэй
түүлү түһээтэххинэ үөрэ
саныыгын ээ. Ол курдук
биир үчүгэй түүлү көрбүтүм.**

Виктор ОМУКОВ

БҮЛҮҮЧЭЭН КИЭН

Бүлүүчээн нэһилиэгэ бэрт өрдөөбүттэн төрүттэммитэ биллэр. Р.К.Маак "Виллю-ский округ" (Москва, 1994 с.) диэн капитальной үлэтигэр 1856 с. "Бүлүү өрүскэ түһэр "Бюлючань Тердэ" диэн үрэх төрдүгэр 13 ураһа баар. Онно 29 эр киһи, 27 дьахтар олорор" диэн суруйбута. Биһиги саныахпытгар, ити Бүлүүчээн нэһилиэгэр бастаан дьон кэлэн олохсуйбута буолуон сөп.

Ити кэмтэн ыла элбэх күн-дьыл ааста. Государствобут үһүс тутулулар олоробут. Капитализм систематын улуу Октябрьскай социалистическай революция үрэйбитэ. Оттон Сэбиэскэй былааһы Ельцин баһылыктаах Шушкевич, Кравчук, ханнык да тэргэни эспэккэ, теорията, программата суох уларыппытара.

Билигин ханнык системаҕа олорорбутун билбэппит. Научнай өргүнэн быһаарыл-

лыбытын ханна да түбэхэн ааҕа иликпин. Арай "дьиикэй" ырыынак кэлбитин билэбит.

Мин эһиги сурунаалгытыгар үйэ ularыытын кирбиитигэр Бүлүүчээн нэһилиэгэр төрөөн, улаатан үлэһит бэрдэ буолбут, норуокка соччо сырдатылла илик икки киһи туһунан суруйарга сананым.

Иккиэн Өктөөп өрөбөлүүссүйэтэ буолуон быдан иннинэ араа-бараа төрөөбүттэр. Бүлүүчээн оскуолатын бүтэрбиттэр. Утуу-субуу нэһилиэк сэбиэтин исполкомун председателлэринэн үлэлээбиттэр.

Илья Яковлевич Тукайнов 1905 с. төрөөбүтэ. Аҕалаах ийэтэ олохтоох баай-дарга хамначчыттаабыттар. Тийииммэт буолан, Ильяны Советскай былаас буолбутун эрэ кэннэ, 18 сааһыгар оскуолаҕа үөрэххэ ыппыттар. Наахара диэн ыраах учаастактан Хордобойго ыалга олордон, ыһыктаан үөрэттэрбиттэр.

1927 с. Илья начаалынай оскуоланы үчүгэйдик үөрэнэн бүтэрбит. Тангара үөрэбэр (?) эрэ ортолоох. Оскуоланы бүтэрээт, үлэһит буолбут. Бастаан нэһилиэк сэбиэтин секретара, онтон олохтоохтор

председателинэн талбыттар. Бу үлэлии сылдьан олоххо элбэҕи билбэтин өйдөөбүт уонна салгыы үөрэнэргэ быһаарыммыт. Сунтаарга киирэн үс сыл бааһынай ыччат (ШКМ) оскуолатыгар үөрэммит. Оччолорго Сунтаар сирэ икки улууска арахсара – Тойбохой кииннээх Хочо улууһа, Кутана кииннээх Сунтаар.

Бүлүүчээн нэһилиэгин дьоно үөрэхтээх уолларын И.Я.Тукайновы Хочо улууһугар депутатынан быыбардаабыттара. Ити 1929 с. этэ. Оттон Хочо улууһун депутаттара бастакы тэрээһин сессияларыгар дьадаҥы, кэскиллээх уонна үөрэхтээх диэн Илья Тукайновы улуус исполкомун председателинэн талбыттара.

Хочо улууһа сүрдээх киэнг сирдээх-уоттаах этэ. Үчүгэй оттонор ходуһалар, өҥ буордаах сирдэр чааһынай бас билиигэ бааллара. Онон сири коллективнай бас билиигэ (ТОЗ-га) биэриини, дьэһини хотонтон араарыыны, ликбезтэри, ыраас олох иһин охсуһууну тэрийиигэ күүскэ ылсан үлэлээбитэ.

Ити кэмгэ Хочо улууһун холбоон, биир Сунтаар улууһа буолбута. Мань сэргэ рес-

Виктор Николаевич ОМУКОВ, РФ журналистарын союһун чилиэнэ, РСФСР норуотун үөрэҕириитин туйгуна, Сунтаар улууһун уонна Бүлүүчээн нэһилиэгин бочуоттаах олохтооҕо.

публикаба бүтүүн начаалынай үөрэх-тээһин боппуруоһа күүскэ турбута. Учуу-таллар олох тиийбэттэр этэ. Онон Илья Яковлевиһы республика үөрэжин наркома ыраах Садын оройуонугар оскуола сэбиэ-диссэйинэн анаабыта.

Кини учуутал идэтин ис сүрэхтээн сөбүлээбитэ. Нөнгүө сылыгар Дьокуускай куоракка кэлэн, 1931-1933 сс. үөрэнэн, педтехникуму ситиһиилээхтик бүтэрбитэ. Педтехникум учууталлара, правительство көмөтүн тэрийэн, Тукайновы Москва-таабы история, литература, философия государственной институтугар үөрэххэ ыппытара.

Ити институту бүтэрэн кэлбитин кэннэ Илья Тукайновы ССКП обкомун оскуолаҕа уонна наукаҕа отделын сэбиэдиссэйинэн анаан үлэлэппиттэрэ. Онтон иккис Аҕа дой-дуну көмүскүүр сэрии саҕанаабы саамай ыар 1938-1942 сылларга Илья Яковлевич Саха Республикатын норуот үөрэбириити-гэр наркомунан ананан үлэлиир.

Оччолорго Саха сиригэр бүтүүн сэттэ кылаастаах үөрэхтээһини олоххо киллэри-гэ элбэх өрүттээх үлэни ыппыта. Ити кэн-ниттэн үс сыл Бүлүү педучилищетын дирек-торынан үлэлээбитэ. Училище сыл аайы 50-ча учууталы бэлэмнээн таһаарар буолбута.

1945-1949 сс. И.Я.Тукайновы Дьокуус-кайга төттөрү ыгыран ылан, Саха АССР Министрдерин Советын иһинэн культур-най-сырдатар управление начальнигын солбуйааччынан анаабытара. (Бу управле-

ки кыыстарын бэйэлэригэр хаалларан ба-ран, кыра Прокопийы чугас уруулара Сэп-пэрэнг Баһылайа диэн ыалга ииттэрэ би-эрбиттэрэ. Сэппэрэнг Баһылайа аах алта ыанар ынахтаах, хас даҕаны атыыр үөрдэ-эх сылгылаах сэниэ ыал этилэр. Прокопий ис киирбэх дьүүһүнээх, аламаҕай майгы-лаах, хара үлэбэ сыстаҕас, туохтан да туо-ра турбат, улгум, үлэһит оҕо буола улаап-пыта. Онон кинини иитийэх аҕата үлэһит онгосторго сананара. Советскай былаас

Прокопий Гуляев 1939 сыллаахха инст-руктор-забойщик буолбута, сахалартан ба-стакынан стахановскай хамсааһыны көбүлээбитэ.

1944 с. Тырканда бириискэтигэр ыып-пытара. Манна эмиз үрдүк көрдөрүүнү си-тиспитэ, атыттарга холобур буолбута. Ол түмүгэр бириискэ былаанын аһара толор-бута. Аны кинини 1946 сыллаахха Аллараа Кураанахтаабы бириискэбэ көһөрбүттэрэ. Манна кэлэн сэрии кэннинээҕи пятилетка былаанын 4 сылынан толорорго ыгырыы таһаарбыта. Социалистическай куота-лаһыны көбүлээччи буолбута. Кини бэйэ-тин ыйдаабы соруудабын 130, оннооҕор 150 бырыһыан толорору ситиспитэ.

1950 с. көмүстээх Алдан рабочай кы-лааһа уонна бары үлэһиттэрэ бастыг за-бойщик П.В.Гуляевы III ыгырыылаах ССРС Верховнай Советын депутатынан талбытта-ра. Онтон кинини онгортон таһаары хаала сытар сиригэр ытар буолбуттара. Ол кур-дук 1955 с. Хаҥалас таас чоҕун хос-тоһунга бастыг уопуту тарҕаттара аҕал-быттара. Манна үс сыл үлэлээбитин кэннэ Аллараа Кураанахтаабы көмүһү хостуур би-риискэбэ төттөрү ыгыран ылбыттара. Бу да сырыыга Прокопий Васильевич үлэтин көрдөрүүтүн таҥнары түһэрбэтэбэ. Өссө үрдүк көрдөрүүнү ситиспитэ. Кинини баста-ан Ленин орденынан, онтон "Бочуот Знага" орденынан наҕараадалаабыттара. Проко-пий Васильевич ити ситиһиилэринэн уос-куйан хаалбатаҕа. Өссө күүскэ үлэлээн, би-иргэ үлэлиир табаарыстарын инники күөҥнэ тахсарга көбүлээччи буолбута.

1966 с. ыам ыйын 22 күнүгэр ССРС Верховнай Советын уураабынан Алдан көмүһү хостуур бириискэтин бастыг шах-тера П.В.Гуляевка Ленин орденын уонна "Сизрпэ уонна Өтүйэ" кыһыл көмүс мэтэ-эли туттаран, Социалистическай Үлэ Ге-ройун үрдүк аатын инэрбиттэрэ. Онон Саха сиригэр промышленность сайдыы-тыгар Бүлүүчээнтэн төрүттээх, ону тэнэ Сунтаар оройуонуттан бастагы Герой ба-ар буолбута.

П.В.Гуляев Саха АССР Верховнай Со-ветыгар түөрт төгүл субуруччу депутатынан талыллыбыта. Өр кэмнэ ССКП обкомун пленумун чилиэтинэн сылдыбыта.

Кини 1978 с. кэргэнин дойдутугар Краснодарскай кыраай Армавир куораты-гар олорон өлбүтэ. Быйыл төрөөбүтэ 96 сы-лын туолар. Бүлүүчээн нэһилиэгин олохто-охторун туруорсуутунан киниэхэ дьохунна-ах бюст оҥоһулла сылдыар. Бүһү СР народ-най художнига, ССРС художниктарын союһун чилиэнэ, Саха АССР искусствотын үтүөлээх деятелэ Ксенофонт Николаевич Пшенников онгортор.

Бүлүүчээн нэһилиэгин эдэр ыччата уон-на олохтоохторо бэйэлэрин биир дойдула-ахтарынан сокуоннайдык киэн тутталлар.

ТУТТАР ДЬОНО

ние кэлин культура министерствота буол-бута). 1949-1951 сс. Саха АССР Министр-дерин Советын иһинэн кинофикация уп-равленияһын начальнигынан үлэлээбитэ. Онон республикаҕа алта сыл устата культу-ра үлэтин салайсыбыта.

Салайар үлэбэ дьон улахан ытыктабы-лынан, аптарытыатынан туһанара. ССКП Дьокуускай куораттаабы, уобаластаабы пленумнарын чилиэнэ этэ.

Республикаҕа киэнник биллибит госу-дарственной уонна общественной деятель 1951 сыллаахха сөмөлүөт саахалланыты-гар түбэһэн хомолтолоохтук өлбүтэ. Кини туһунан В.Н.Омуков "Уһук сир уола" диэн орто уонна улахан саастаах оҕолорго анал-лаах, СР үөрэжин министерствотын үбүлээһининэн кинигэ суруйа сылдыар.

Бүлүүчээн нэһилиэгин биир ытыктанар киһитэ, рабочай кылаас бэрэстэбиитэлэ, Социалистическай Үлэ Герояа Прокопий Васильевич Гуляев буолар. Кини 1910 сыллаахха быстар дыадангы кэргэнгэ төрөөбүтэ. Дьоно бултаан аһаан олороло-ро. Астара-танастара татым буолан, ик-

олохтоммутун кэннэ ликбезкэ үөрэммитэ. Оччотооҕу санга культурнай олоҕу тутууга саамай активнай кыттыыны ылбыта. Ком-сомол чилиэнэ буолбута. Нэһилиэгин дьо-но сытыы-хотуу уолу таба көрөн депутаты-нан талбыттара. Онтон нэһилиэк сэбиэтин исполкомун председателинэн быыбарда-абыттара. 1931 сыллаахха көмүстээх Ал-даны түргэнник туһаҕа таһаарарга, Ийэ дойдуга көмүһү хостоон сыаналаах кылаа-ты киллэрэргэ комсомол Киин Комитета Саха сиригэр ыччаттарыгар ыгырыы таһаарбыта. Ити ыгырыыны өйөөн, Про-копий Васильевич быһаччы тэрийиитинэн, улуус саамай ыраах сытар Бүлүүчээн нэһилиэгиттэн 17 ыччат, онтон алтаҕа кы-ыс, Алданга көмүс хостоһунугар бар-быттара.

Прокопий Васильевич бастаан Ленин-скэй бириискэ 6№-дээх шахтатыгар откат-чынан, онтон забойщигынан үлэлээбитэ. 1938 сыллаахха бастагы харчынан бириэ-мийэни, бочуотунай грамотаны ылбыта. Эһилигэр "Алдан бастыг шахтера" диэн бочуоттаах аат инэрлиилбитэ.

ЫБЫРЫАН АТЫЫҢЫТ УОННА КИНИ ЫЧЧАТТАРА

Ефимов Спиридон Васильевич – Ыбы-
рыан атыыһыт үөрэхтээх буолан олох эдэр
сааһыттан эргининэн дыарыктаммыта.
Арыылаах, Зашиверскай. Үөһээ Дьаангы,
Дьокуускай, Халыма суолларынан сырыы
бөбөнү сылдыбыт, ас-үөл таһан, дьон
бөбөнү хоргуйан өлүүтүн быһаабыт ахан
киһи. Ордук олохтоох кыра норуоттарга
күүттэриилээх доһор этэ. Спиридон Васи-
льевич төрүт олохтоох норуоттар олорор
сирдэригэр аһы-таҥаһы иэс, оттон кыам-
маттарга босхо түнгэтэр манхааһаыдары
аан манһаһынан арыһан үлэлэппитэ.

Кинини 1910 сыллаахха улуус баһылы-
гынан быыбардаары гыммыттарын сөбүлэ-
спэтэбэ. Оскуола суох буолан, оҕолорун
үөрэттэрээри, эмээхсинин дойдутугар
Үөһээ Дьаангы Арыылааһар көһөн барбыта.
Онно кинини улуус кулубатынан талбытта-
ра. 1912 сыллаагы инородецтар съездин
кыттылаабыта. Бу съезкэ Абый Арыылааһын
Сэмэнин уола 1916 сыллаахха Томскай-
даагы императорскай университеты бүтэр-
бит, манһаһы советскай конституция авто-
рдарыттан биридэстэрэ Георгий Семено-
вич Ефимов эмиз делегат этэ. Кини кэргэнэ
Верхоянскайтан төрүттээх Новгородовтар
кыыстара Ефимова Анастасия Афанасьевна
диэн этэ, биэс оҕону бэлэхтээбитэ.

Улахан уол Кеша Ефимов (1898) – Абый
улуунун маһаһы ревкома, 1921 сыллаах-
тан Саха сиригэр правительствотугар үөрэх
салаатын салайбыт. Кини бу үлэбэ 1922
сыллаахха диэри үлэлиир. Кээкэ чинчийэр
институттар – ол иһигэр, Саха тылын, лите-

ратуратын, историятын үөрэтэр институт,
атахха турбуттара. Улуустарынан саха
фольклорун хомуйууга тугунан да кэмнэм-
мэт суолталаах үлэ барбыта. Учуонайдар
Боло, Саввин, Васильев уһун кэмгэ хоту
улуустарга: Абыйга, Аллайыахаҥа, Муо-
маҥа сылдьан олус элбэх үлэни онгорбутта-
ра. Бу дьон үлэлэригэр олобуран, уһулч-
чулаах учуонай Г.В.Ксенофонов былыргы
Элгэс улуунун сирэ – саха төрүт культурата
ыраас бэйэтинэн ордон хаалбыт сирэ диэн
эппитэ мээһэбэ буолбатах. Дьэ ол иһин
Иннокентий Спиридонович фольклору
үөрэтэр, саханы саха онгорбут ынах-сылгы
сүөһүнү анаан үөрэтэргэ эмиз туруорсар.
Чинчийэр үлэбэ үйэтин аныыр санаалаах
үлэлиир-хамсыы сырыттабына, национа-
лист, ксенофоновщина биир салайааччы-
тын курдук көрөн, өр сыл хаайыыга сытыа-
ран баран, 1938 сыллаахха кэтэбүттэн
ытан кэбиспиттэрэ.

Аммосов, Ойуунускай Саха правитель-
ствотын салайар бириэмэлэригэр көмүс
промышленноһа атаһар турарыгар күүһүн-
күдэбин харыстаабакка үлэлээбитэ. Ол кур-
дук киһи бөбөнү промышленноска анаан
үөрэттэрбитэ, үөрэх салаатыгар да, "Якут-
золотоһа" да үлэлиир кэмизэр.

Дэлэбэ да орденна түһэриэхтэрэ дуо.
Ол саҥана орден ыларга төрдүн-ууһун
ыраас, ол эбэтэр, быстар дьадаһа киһи
оҕото буолуохтааххын. Оттон кини убайа
Георгий Семенович Ефимов ол сылларга
Китай подданнаһа буолан Харбин куоракка
олорор этэ.

Георгий Семенович 1944-45 сылларга
"Для голодающих детей России" диэн аат-
таах тэрилтэ тэрийэн, бэйэтэ тимир суол
компаниятын биир салайааччыта буолан,
поеһы салайан, машинистаан хаста да кэлэ
сылдыбыт. КГБ органнара Китай поддан-
наһын тутар кыахтара суох этэ, уонна, сас-
таабынан бородууктаттан аккаастанар кы-
ахтара эмиз суоҕа. Оттон байыаннай глав-
нокомандующай разведката бэйэлэрин
үлэһиттэрэ этэ. Дьэ, 1944 с. Новосибир-
скай вокзалыгар Георгий, Афанасий Ефи-
мовтар көрсөн туох диэн кэпсэппиттэрэ бу-
олуой? Арай биир эрэ биллэр. Афанасий
Спиридонович балаһыанһаны үчүгэйдик
билэр буолан: "Аны манһык сылдыһа, ту-
тан ылан хаайан кэбиһиэхтэрэ,"-диэн Геор-
гийтан көрдөспүт. Г.С.Ефимов онтон ыла
кэлбэтэх. Кинини өссө сталинскай Консти-
туция уларыһарын саҥана 1938 с. офици-
альнай органнар дойдутугар ынгыра сылды-
быттара. Ону итэбэйбэтэбэ. Бу, кырдыга,
Иосиф Виссарионович биир киитэрэһи ны-
мата этэ – дойдутугар кэлээри бу угаай-
ыга киирэн биэрэн сор суолламмыттар эл-
бэхтэр.

Ити үөһэ ахтыбыт киһибит Спиридон
Васильевич иккис уола Афанасий Спири-
донович чизһинэй, олус кэрэхсэбиллээх
олобу олорут киһи. Кини, дьонно Абыйтан
көһөллөрүн саҥана, саҥа оскуолаҥа ки-
рэр сааһа буолбута. Ол эрэри доһуорда-
ах уолу Даня Черемкин олус эрдэ үөрэххэ
тардыбыта. Афанасий Спиридонович кыр-
дьан баран биир суругар: "Миигин аан

Спиридон Васильевич кыргытара Анастасия, Анна 1922 сылтан Ленинградка, Москвага олорон өлбүттэрэ. Анастасия өлөөрү сытан: "Хомолтом – дойдубар тий-эн көмүллүбөтим. Верхоянскыйы, Абый Арыылаабын көрөн баран өлбүтүм буолар", – диэн дьонугар, Афанасий Спиридоновичтаахха суруйбут этэ. Кини 3 оҕолоох: Борис – художник, Октябрина – художник Осипов маннайгы кэргэнэ. Ольга икки оҕолоох: Ольга уонна Боря.

Спиридон Васильевич оҕолорун патристическай тыынгга, төрөөбүт дойдуга тапталга эдэрдэриттэн үөрэппит. Оҕолор бары

ыт этинг диэн, Силээннээх өрүс үөһэ тарды-ытыгар сытар Чыбаабылаах диэн тонгустар олорор сэлээннээлэригэр оҕолору сүрэх-тии сырыттабына, Шараборин Н.Д. сордо-он-муннаан өлөрбүтэ.

Тангара дьизэтэ ыппыт ревизията көрдөрөрүнэн, 1906 сыллаахха, Абый тангаратын дьизэтэ үлэбэ киирбит сылыгар, Абыйга Санкт-Петербургтан аҕалыллыбыт тонгустуу тылынан 90, сахалыы 6 кинигэ ба-аллар эбит. Бу кинигэлэри 1922 сыллаахха тангара дьизетин бары малын-тэриэбэтин кытта бүүс-бүтүннүү Шараборин чекист уот-таабыт.

Бу туһунан 1967 сыллаахха сүүс сааста-ах, Абый кырдыабыс олохтооҕо эмээхсин ытыы-ытыы мизэх кэпсээбитэ: "Чекистэр тангара дьизетин тулатыгар турар адаарыс курдук элбэх киһи уңуобун кириэстэрин кэрдэн баран, сирин тэнгэнэн кэбиспиттэ-рэ. Малы-салы, хаарыан кинигэлэри Шара-борин түс бэйэтинэн уоттаабыта. Эн дьо-нун, хаарыаннаах үтүө дьон, манна көмүллэн сыталлар. Кинилэри үксүлэрин чекист Шараборин саа уоһугар туруорбута. Шараборин бу дойдуга маннай 1919 с. учу-талынан ананан кэлбитэ. Онтон 1922 с. саҥа кэргэнинэн чекист формалаах Ары-ылаахха тийэн кэлбитэ уонна мунньахтаан баран 1919-1922 сылларга оҕолору үөрэп-питим диэн дьонтон хамнаһын көрдөөн ыл-быта. Көрдөөн да буолуо дуо, саанан кутта-ан туран 9 ыанар ынабы, торбостору, был-дыаан барбыта".

Бу маны Аҕа дойду Улуу сэриитин вете-рана Ефимов Гаврил Николаевич манньк диэн кэпсээбитэ: "Оччолорго мин 12 саас-таах этим, онон үчүгэйдик өйдүүбүн: ыанар ынахпытын, торбостуун, нууччалыы дьүһүннээх саалаах киһи кэлэн ылан бар-бытын. Аҕам тугу да сангарбатаҕа, ийэбитиг-гэр айманыманг диэн эппитэ. Шараборин Н.Д. бу муньаахха оҕолору үс сыл үөрэппэ-тэбэ диэн кинини утары куоластаабыт дьоннору: Орловтары, Коноваловтары, Че-ремкиннары, Слепцовтары, Ефимовтары уонна да элбэх киһини хаайыыга ыталаа-быта, сорохторун саа уоһугар туруорбута".

Спиридон Васильевич Ефимов аны үс сылынан 150 сааһын туолуоҕа. Кини аата бу ааспыт сыллар усталаах-туораларыгар бы-лаас төһө да туора көрбүтүн иһин умнуллу-бата. Хата, дьон кинини оҕолорун олохто-рун кытта тэнгэ тутан сыаналыыр буолан иһэллэр.

**Алексей Петрович ЕФИМОВ,
Абый улууһа, Үрүн-Хайа.**

маннай үөрэххэ уһуйбут киһинэн Да-ня Черемкин буолар. Кини аатырбыт педагог, профессор Богданов систе-матын туһунан оҕону дьизитигэр үөрэтэрэ", – диэн кэпсээбитэ. Бу кылгас сурукка Афанасий олобун бүтүннүү сырдатар кыаллыбат. Кини баар холобур буолар олоҕу олорон ааспыт киһи, онон Афанасий Ефимов туһунан туспа кинигэ тахсара наада. Өссө эдэригэр Пепеляев генерал көмөлө-һөөччүтэ буола сылдьан, 1922 сыллаахха, биір корреспондентга интервью биэрэ-ригэр этэн турар: "Советскай былаас үһүн үйэлэниэ суоҕа: хаһан даҕаны однопар-тийнай системаҕа олобурбут былаас со-тору эстэр, салгыы сайдар кыаҕа суох бу-олан". Онтон корреспондент: "Кыайбык-кыт буоллар ханнык системаны олохтуур былааннаах этигитий?" – диэн ыйппыт. Ону: "Ааспыт да үйэлэргэ арҕаа дойду-ларга бу системаны, билигин коммуни-стар олохтуу сатыыр былаастарын курдугу олохтуу сатаабыттара да кыаллыбатаҕа. Политическай өттүнэн элбэх партиялаах система баар буолуохтаах, оттон государ-ство экономикага хайаан да либеральной өйдөбүллэргэ олобурбут буолуохтаах. Көңүл аты-эргизэн сайдыахтаах", – диэн эппиэттээбит.

Спиридон Васильевич үһүс уола Влади-мир Спиридонович, 1905 с. төрөөбүтэ, со-ветскай былаас сылларыгар куорат сэбиэ-тигэр председатели солбуйааччынан үлэ-лээбитэ. 1968 с. ыалдьан өлбүтэ.

да дойдубут, норуоппут туһа диэн олорон, үлэлээн ааспыттара. Аҕаардас Афанасий Спиридонович Украинаҕа дойдулаах уолун улуһун аатынан Элгэс диэн ааттаабыта да элбэҕи этэр. Билигин Элгэс Афанасьевич Украинаҕа олорор. 60 сааһын туолар үбүлүөйүгэр, аҕам дьоно кэлэн ыалдытта-ан барыг диэн суруйа сылдьыбыта.

Светлана Афанасьевна Одессаҕа оло-рон 90 сааһыгар өлбүтэ. Икки кыһа Санкт-Петербурга олороллор.

Спиридон Васильевич Ефимовы – Ыбы-рыан атыһыты, саа-саадах тутан былааһы утары барбатах киһини, тоҕо анаан экирэ-тиһэн өлөрбүттэрэ буолуой? Аҕаардас, атыһыт этинг диэн дуо?

С.В.Ефимов 1922 сыллаахха: "Саха но-руота имири сотуллар балаһыанньата үөскээтэ, өйдөнүөххэ", – диэбитэ биллэр. Ол саҕана дьонунаан: улахан уола Кеша, эмээхсинэ, кыра уола, Анастасия, Анна бу-олан төгүрүктээһингэ түбэспит Верхоян-скай куорат иһигэр бааллара.

Аатырбыт чекист Шараборин Н.Д. ыа-рахан дьыаланы онгорбут киһи. Василий Николаевич Орлову 1922 сыллаахха аҕабы-

Багдарыын СҮЛБЭ

ИККИ КУЛУБА

Токур кулуба

Кулубалартан саамай суостаахтара Токур кулуба.

Петрова Марина Николаевна – Бадый-ай эмээхсинэ манньк кэпсиир.

– Мин Сунтаар улуугар 1-й Дьяархан нэһилиэгэр Лүнгэ диэн сиргэ 1899 сыллаахха төрөөбүтүм. Аҕам 500 сүөһүлээх Тэрбээйик иппит уола Ырыа Николай диэн. Оттон ийэм Стаппаан кыһа Лөкүөрүйэ, сахатын аата Бууччуйа диэн этэ диир.

Мин ийэм Бууччуйа ийэтин кытта биир ийэттэн, аҕаттан төрөөбүт Балаагый диэн баара. Эбэм эдьийэ ол Дьяакап Титов кулуба кэргэнэ этэ. Балартан төрөөбүт кыһы Токур кулуба уола Николай Тимофеев кэргэн ылбыта. Онон мин күтүөм этэ Николай Тимофеев. Кинилэртэн төрөөбүт уолаттар Павел, Михаил, Прокопай этилэр.

Мин ийэм ыал соботох кыһа этэ. Бууччуйа ийэтэ, аҕата өлөн хаалтара. Онон эдьийэ Балаагый кыһыгар, Николай Тимофеевтаахха, өр бириэмэбэ олорон улааппыта. Ийэм Бууччуйа сыты-хотуу, сениэлээх этэ. Ол сылдьан, сыбаата Токур кулуба ынырык суостаабын, дьону мөҥөрүн-хаһарын, сынньарын уонна хамначчыттарын атаҕастырын, сынньталыырын көрөн, олус кэлэйэн, сөбөн, абарара, саныыра.

Арай биридэ туох да буруйа суох киһини: "Миигиттэн ыйыппакка, киһи суутугар да холообокко, мин иннибин быһа хааман чолойон иһэбин", - диэн бардырбаан, тохтотон баран, сырайын таһыйан, түөһүн тоһута кэйэн, сыспыт.

Бууччуйа, ону көрөн туран, кыһыйан-абаран эппит: "Ити буруйа суох киһини тоҕо сынньабын?". Ол диэн баран, Токуру түөскэ саайбыт. Токур сиргэ лах гына олоро түспүт. Бууччуйа эбиитин сырайын таһырбаппыт уонна эппит: "Дьэ, киһини сынньар үчүгэй эбит дуо?" - диэн.

Ону сангарбатаҕа, мөхпөтөҕө үһү Токур.

Оччотооҕу бириэмэбэ Бууччуйа Токуру түгүнэри охсубут, сырайын таһыйбыт үһү диэн сөбөн, хайбаан, кэпсэл онгостубуттар.

Петрова Марина эмээхсин 1980 сыллаахха 91 саастааҕар кэпсээбитин суруйдум. Марина дьизитин, хотонун үлэтигэр үлэлэһэн, тирк көрдүк сылдьар, түөһэйэр диэн билэ илик.

Егоров Матвей Петрович (1908-1982 сс.). Сунтаар улууһа, Түбэй Дьяархан нэһилиэгэ. Дойдутун былыргы олобун эридьиэстээн суруйбут рукопиһыттан. Ону уола

Б.М.Егоров миэхэ манньк суруктаан биэрбитэ:

"Иванов Михаил Спиридоновичка. Мин, Егоров Борис Матвеевич, бу төрөппүт аҕам Егоров Матвей Петрович бэйэтэ хомуйан суруйбут үлэлэрин, итэҕэйэн туран, туттарабын. Мантым дьыннээбэр илии баттыыбын. Егоров Б.М.". М.П.Егоров оҕонньор суруйуутуттан тылын уларыппакка бүгүн икки кэпсээнин бэчээттэтэбин.

Дьикти сокуон

Егор Игнатьевич Былбай, Терешкин кулубалаан, аатыран Сизэйбэ олоодобуна, сарсыарда эрдэ Терешкин дьизитигэр киирбит. Бүлүү куоратын тойоно исправник кэлбит сурабын истэн. Онто кэлэн, хонон туран, суунан-тараанан олорор эбит. Терешкин, суунан баран, сотторун санныгар иилэ бырабынан, төттөрү-таары хааман, дьяарбайа сылдьар эбит.

Былбай хараҕа суох, сирдьитинэн киирбит. Харса суох тыллаах, санаалаах оҕонньор. Тойон исправника ойон туран, үгэн тонхонноон барбыт.

– Бу улууһум кулубата Егор Петрович Терешкин олус баттыгастаах кулуба. Дьону элбэхтик сынньар, мөҥөр. Хаайыллыа суох, буруйа суох дьоннору хаайталаан накаасталыыр уонна мин кыыспын, хамначчыт кына сылдьан, оҕолоон кээспитэ үс сыл буолла. Ол туххары хас да төгүл кыһым миинин көрдүү сатаан кээстим. Күн бүгүнгүр диэри биэрэ илик. Ону дьүүллээн ылан кулу, тойон спраабынньык, - дии-дии тонхоннуур.

Исправник ыйытар:

– Ол оҕон Терешкин оҕото буоларын туһунан тугунан билэн этэбин?

Былбай Дьөгүөр:

– Хайа, тойонуом. Ханньк харахпынан көрүөмүй. Оттон тыаһа-ууһа, саҕата-ингэтэ бу Дьөгүөр Бөтүрүөбүс Терешкин көрдүк орубуна, - диир.

Терешкин тугу да сангарбат, сырайын мырдычы туттан баран, төттөрү-таары хаамыталыы сылдьар.

Исправник күлэн сондьуйар уонна этэр:

– Бу Дьөгүөр Бөтүрүөбүһү биһиги да, Дьокуускай суута да дьүүллүүр, буруйдуур прааппыт суох. Үрүҥ ыраахтааҕы көнүллэ-этэбинэ, отчоҕо эрэ биһиги көрөр прааптаахпыт. Дьокуускай суута бу Дьөгүөр Бөтүрүөбүс таҕаһын, сонун буруйдуур эрэ кыахтаах, - диир.

Былбай Дьөгүөр этэр:

– Ол соно да буоллун. Дьокуускай суутугар биллэрэнгин, миэрэтэ ылыахтааххын, - диир.

Ону исправник Дьокуускай суутугар биллэрэн, көнүллэтэн, Терешкин сонун Бүлүү хаайытыгар 2 сыл соруоктаан хаайбыта үһү.

Онон Былбай Дьөгүөр Терешкини буруйдаппыт диэн кыра-хара дьон үөрэн-көтөн, кэпсэл онгостубуттар.

Надежда КОЖУРОВА-МЫРЕЕВА

**"Талааннарын дьону дьоллуурга
анаабатахтар, кинини сатаан
туһамматахтар – хара****кыталыктар"**("Хара кыталык",
1 кинигэ, 357-358 с.)

ИЛИН • 2006. №5-6

"ХАРА КЫТАЛЫК" РОМАНҒА КИҢИ УОННА АЙЫЛҒА СИТИМЭ

Саха Республикатын искусстволарын үтүөлээх деятелэ, Российской Федерация культуратын үтүөлээх үлэһитэ, Саха сириг народнай поэта, тыл маастара, саха кутун-сүрүн ингэриммит улуу киһи Иван Михайлович Гоголев – Кындыл суруйан хаалларбыт чулуу айымньылара саха суругунан литературата сайдыытыгар сүнгэн суолталаахтар. Кини өлбөт-сүппэт айымньылара норуот өйүгэр-санаатыгар, норуот дууһатыгар үйэлэр тухары хаалыахтара. Биһиги кини олохтоо олохтоо, айымньыларын субу күнгү өйдөөн-санаан ааһарбыт ытык изэспитинэн буолар.

Мин бүгүн суруйааччы "Хара кыталык" романын арыян олохтоо...

Айымньы бастагы чааһын кылгас ис хоһоонугар бу курдук этиллэр: "События романа происходят в одном из самых глухих уголков дореволюционной Якутии. Необычная, но вполне типичная, судьба якутской девушки, сохранившей красоту души в невыносимых условиях того времени, дает автору повод к размышлениям о вечности и жестокости, о подлинных и мнимых духовных ценностях".

Эргэ уонна саҥа үйэлэр бэйэ-бэйэлэригэр утары туруулар – бу айымньы мөккүрү. Символ – хара кыталык – эргэ үйэ.

Айымньы сюжетин сайдыытын көрөр буоллахха, манньк: кириитэ – революция иннинээҕи саха олоҕо, сүрүн чааһа – эргэ уонна саҥа олох, түмүгэ – саҥа олох туругурута.

"Хара кыталык" роман аата даҕаны соробу дыктиргэтэр. Кыталык буолуо ити, хара буолуо ити. Ити муода аатынан автор тугу этээри, туоҕу ойуулаан көрдөрөөрү гыммыта буолуой диэн ааҕааччы ыйытар бырааптаах", – дири Г.Кардашевскай. "Иван Гоголев айымньыга норуот талааннаах, дьобурдаах дьонноро былыргы, революция иннинээҕи ыар олоххо, сөптөөх суолу тобулар кыахтара суох буолан, дьонго туһаны аҕалбат аартыгынан айан-ныылларын эгэлгэлээн көрдөрөр. Кинилэри "хара кыталыктарынан" ааттыыр", – диэн хоруйдуур кини ити ыйытыкка. Эппит хара кыталык кимин, тугун быһаччы быһаары кинигэҕэ бэйэтигэр баарыгар олохтубут.

Айымньыга сүрүн санааны илдьэ сылдьар киэн далааһыннаах манньк темалары бэлиэтиэххэ сөп: революция иннинээҕи саха норуотун дьылҕата, ойууттар олохто-

Надежда Кожурова-МЫРЕЕВА, саха тылын уонна литературатын үөрэхтээхэ. Чурапчы улууһа.

ро, саха дьахтарын олобо, талааннаах дьон "соботохсуйуулар", Саха сиригэр революция кэлиитэ, саҥа кэм сабаланыта, киһи айылҕаны кытта ситимэ, о.д.а.

Бу темалартан "романҥа киһи уонна айылҕа ситимин көстүүтэ" теманы сырдатарга, ырытарга холонуом.

Романҥа киһи диэн кимий, хайдах ойууланарый? Роман бастакы уобараһа – Хараанай эмээхсин буолар. Автор Хараанай эмээхсининэн сирэйдээн, былыргы кэм дьадаҥы дьахтарын олобун түмэн көрдөрөр. Айымньы да оччотообу кэми көрдөрөр сыаллаах-соруктаах сабаланаар: "Манна Хараанай диэн эмээхсин ыал суоҕар ыал буолан олороохтуур. Кини хас саастаабын ким да билбэт, эмээхсин бэйэтэ да сааһын ааҕан эрэйдэнэ барбат. Хаһан эрэ халыҥ хаар дьыл төрөөбүтэ үһү, ол дьыл сайыныгар уу сут буолбут. Саха сиригэр халыҥ хаардаах кыһыннар, уу сут сайыннар элбэхтэр эбээт..." (1 кн., 6 с.).

Иккис уобарас – Хараанай соботох кыысчаана – Хобороос: "Ийэтигэр төрүт майгылаабат. Ол биллэр. Кини дьыҥга, иитиэх кыыс". (...) "Бу дойдуга саҕаран төннөөр", – дэтэн айыллыбыкка дылы олус чобуо барахсан. Быйыл уонун туолла". (...) "Кинини кытта тобустаах хатыҥыр уолчаан бииргэ оонньуур, тэбис-тэҥнэ сүүрэн-көтөн төбөтө лэкээринниир, сыгынньах атаҕа, куобах оҥотун атабыны, ибир ойор" (1 кн.,

7 с.). Бу үһүс сүрүн уобарас – Хабырыыс. Романҥа өссө манньк уобарастар бааллар: Тойон киһи, Ордьонумаан ойуун, абааһылар, Тээллэриис, Аппырыыс, Кэтириис, Староверов, Мутук оҕонньор, Кыһалҕа, Огдооччуйа эмээхсин, Бэдэр Харах, Дьыдык оҕонньор, Быллай эмээхсин, Ньюкуус атыһыт, Тыаһыт, Алыһардаах удаҕан, Суруксут Сиидэркэ, Долооноп, Ыраайа, Хара Чөөчөөн, Даайа, сэрэбизидьит Сэрбэкэ, Фатима, Сата Байбал, Буйустаана Семеновна, Ноолур кинээс, Аата Суох. Бу ааттар бары тус-туска өйдөөх-санаалаах, олоххо ураты көрүүлэх дьону ойуулаан көрдөрөллөр. Ааттаммыт уобарастар бары холбоон роман тематын сайыннарбыттара саарбаҕа суох.

Мантан таһааран, ыйыты үөскүүр: "Хара кыталык" романҥа киһи диэн кимий? Урукку кэм хараҕынан көрдөххө, киһи диэн, бастатан туран, хараҥа олох сиртибэтэ. Ол эбэтэр, киһи – тойон эбэтэр кумалаан, ойуун эбэтэр абааһы. Мантан атын буолар кыаҕа суох. Иккиһинэн, киһи диэн – "хара кыталык" (талааннарын сатаан туһаммататар, олоххо бэйэлэрин суолларын булбахтар, соботохсуйбут дьоннор). Үсүһүнэн, киһи диэн – айылҕа оҕото. Ону, сүрүннээн, Огдооччуйа, Тайҕа оҕонньор, Хобороос, Кыһалҕа уобарастарыгар көрүүххэ сөп.

Ол эбэтэр, автор айымньытыгар кинини араас өттүттэн ойуулаата, кинини

мөккүһүннэрдэ, ону тэнгэ бэйэтэ эмиэ мөккүстэ. Туох сыаллаах-соруктаах? Чопчулаан эттэххэ, "киһи киһилии сирдээх-майгылаах буолуохтаах, олох тутула эмиэ" диэн этээри. "Киһи – баай дууһалаах, олобу таптыыр, үөрэхтээх, үрдүк культуралаах, үгө санаалаах буолуохтаах" диэн этээри. Бу санаатын автор Хабырыһынан, Староверовунан, Буйустаананан этиттэрэр.

Романҥа айылҕа хайдах ойууланарый? "Айылҕа" өйдөбүлэ тылдьыкка бу курдук бэриллэр: 1. "Дойду, сир ньуура, климата, үүнээйитэ, хамсыра-харамайа бүтүннүүтэ". 2. "Туох эмэ ис дьыҥга, төрүт оҥоһуута, свойствота" (СБКТ, 16 с.). Востоковед-учуонай Е.С.Сидоров "Народная мудрость о природе и человеке" ыстатыйатыгар айылҕа өйдөбүлүн манньк быһаарар: "Старинные якуты весь окружающий мир, всю природу воспринимали как созданное высшими богами единое целое, неотделимой составной частью которого считали и себя. Само слово "айылҕа" (природа) точно отражает это: ай – созидать, творить, айы – дух, божество (тот, кто создает), айылын – быть созданным, сотворенным, айылҕа – все то, что сотворено". "Хара кыталык" романҥа айылҕа сүдү мизэстэни ылар. Бары билэрбит курдук, биһиги өбүгэлэрбит айылҕа сүдү күүстэригэр итэҕэйлэрэ, сири-дойдуну тыыннаан көрөллөрө, кизҥ халлаан үөһээ айыыларыгар үгэллэрэ, от-мас

наһар муударай кэмэ кэллэбинэ эрэ дынгнээх норуот талааннарын өйдүөхтэрэ, харыстыахтара... Ол эрэри утарыта турар кылаастар суох буолбуттарын да кэннэ бэрт былдьаһыта, ордугурбаһы, хобулаһы-баһаабырдыһы, кыллаһы-сойуолаһы, икки сирэй буолуу, ньыланһаһы өргө диэри баар буолуохтара... Староверов ити тыллары мунчаарбыт куолаһынан эттэ. Собуруу эркингэ күн уота тыкта. Онно быһах үһугунан ойута быһыллан суруллубут тыллар көстөллөр: "Человек, будь человеком!" Ити тыллар хайаан даҕаны санаа түмүллэр чымаан мүнүүтэтигэр дууһа кылаһытын этэр курдук суруллубуттара буолуо..." (1 кн., 175-176 с.).

Философия үөрэҕэр "материя первична, идея вторична" диэн өйдөбүл баар, ол эбэтэр бастаан айылҕа айыллыбыт, ол эрэ кэннэ киһи (киһи өйө-толкуйа) баар буолбута диэн суолталаах. "Айылҕа сокуонунан", "айылҕа хайдах айбытынан", "айылҕа баар буолан..." онтон да атын айылҕа туһунан дьон уһуттан түспэт тыл ситимнэрэ киэн ис хоһоонноохтор, мээнэ тыллар буолбатах.

Киһи – айылҕа кэнэн оҕото. Урукку үйэ бэйэтэ эмиэ кэнэн. Оччотооҕу үйэ кэнэн оҕотун Хобороос уонна Кыһалҕа уобарастарыгар көрүүххэ сөп. Хобороос туһунан айымньыга манньк суруллар: "Хобороос – айылҕа кэнэн оҕото. Кини дьоло – чуумпу алааска бүгэн олорон туох да ингэ-дьаҥа, эгилитэ-бугулута суох оттоон-мастаан, сүөһү ииттэн, оҕо төрөтөн олоруу" (1 кн., 260 с.). Кэнэн диэн тыл тылдьыкка бу курдук бэриллэр: "уһуну-киэнги эргитэн өйдүүр кыаҕа суох, барытын наһаа көнөтүнэн өйдүүр" (СТБКТ, 107 с.). Д.Е.Васильева Хоборооско уонна Кыһалҕага манньк характеристика биэрэр: "Айымньы сюжетын бастатан туран хамсатар күүһүнэн "торбос соһу тойточчу кэппит" Хобороос кыыс дыкти дьобура – хос куолайынан сангаран кими баҕарар үтүктэрэ буолар. Оччотооҕу хараҥа үйэҕэ онтуката оһол-төрүүт төрдө буолан киэн айдааны, улахан сүпсүгү онгорор. Ити айымньы конфликтын сүрүн төрүүтэ. Кыһалҕа-кырымчык олоххо үөскээн, эрэйи-мунгу эттэринэн-хааннарынан биллэн, Хабырыыс уонна Хобороос баай-тойон аймаҕын өлөрдүү абааһы көрө, кинилэр кэрэгэй кэмэлдылэриттэн кэлэйэ улааппытара. Хобороос кыыс бастаан хос куолайынан сангарара оонньуу-көр добуһуоллаах этэ, онтон кэлин атаҕастааччыларыттан өһүн-сааһын ситиһэр батас буолан ураты суолталаах дьобурга кубулуйбута. Кыыс дыкти дьобурун сайдыытын сиһилии ойуулуургар Иван Гоголев романыгар Кыһалҕа диэн ааттаах үһүс эдэр киһи обраһын киллэрэр. Хобороос уонна Кыһалҕа үһүлүчү айылҕаттан айдарыылаах, ураты дьобурдах, билингнитэ эбитэ буоллар, бука, ааттаах артыыс буолуох дьон, хараҥа үйэҕэ төрөөн, бэйэлэрин дьобурдарын-талааннарын атын эйгэҕэ аныыллар. Дьин сахалыы өйдөөх-санаалаах, норуот итэҕэлин, абыы-

чайын эттэригэр-хааннарыгар ингэримитт Кыһалҕа уол уонна Хобороос кыыс образтарыгар суруйааччы хаарыаннаах да талааннар урукку кэнэн үйэҕэ бэйэлэрин дьобурдарын ситэ сайыннарбатахтарын, улахан да талааннар халтайга хаалалларын дьүһүйэн көрдөрбүт".

Манна Хабырыыс уобараһыгар тохтоон ааһар наадалаах дии саныыбын. Кини, дынгэр, баай, кулуба киһи уола буолан баран, дьадангы, кэнэн Хараанай эмээхсингэ иитиллэр. Онон баайдары абааһы көрө улаатар. Биһиги Хабырыыс уобараһыгар кэнэн үйэ киһитэ (олох уларыыһытын кытта тэнгэ) хайдах прогрессивнай өйдөөх-санаалаах, үөрэхтээх киһи буола улаатарын кэтээн көрөбүт. Д.Е.Васильева Хабырыыһы кэрэхсэбиллээх уобараска киллэрэр: "Иван Гоголев оччотооҕу уустук кэми ойуулуургар биир кэрэхсэбиллээх обраһынан Хабырыыс буолар. Кинини ойуулуургар реализм да, романтизм да тыыннара биллэллэр. Бу герой өйө-санаата сыһаа-баайа үһүктүүтугар общественной олох-дьаһах сайдыыта хайдах сабыдыаллаабытын автор ордук сыныһан көрдөрөр. Баай, кулуба киһи уола, тулаайах Хараанай эмээхсингэ иитиллэн, эрэйи энэринэн тэлэн, кэлин собуруу үөрэнэн, Староверов диэн судаарыскайдыын доҕордоһон, аҕатын кылааһын утары турар өйдөөх-санаалаах киһи буола улаатар. Олунньутааҕы революция Хабырыыһы дьол-соргу, сырдык иһин охсуһуу киэн аартыгар угуйар. Кини бэйэтин иннигэр манньк дьобун соругу туруорунар: "Соботох киһи – таммах уута, норуот күүһэ – көмүөл күүһэ. Хабырыыс бэйэтин норуотун кытта аны куруук бииргэ буолуо. Барыахха, киһи иһин охсуһуу кыынньар үөһүгэр барыахха" (1 кн., 358 с.).

Киһи – айылҕа үтүө доҕоро. Романҕа "айылҕа үтүө доҕоро" диэн Тайҕаны ааттаахха сөп. Кини баҕарбатаһын да иһин, төрөөбүт буоруттан, сириттэн-уотуттан барарга күһэллэбитэ. Амырыын ыарыы турбут сураһын истэн, ыраах, икки атахтаах үктэм-мэтэх сиригэр күүрүү. Өр сылларга айылҕалыын алтыһан олорор, кыыллары, көтөрдөрү доҕор онгостор. Ийэтин, төрөөбүт сирин-уотун ахтан-санаан өтөбүн булар. Айымньыга көрөр буоллаахха, ол остуоруйата манньк: "Кини атын улуус түгэтэх нэһилиэгэр төрөөбүт. Сүүрбэчэтигэр диэри нэһилиэк кинээһигэр Тоһуукаанҕа сылгыһытынан сылдыбыт! Икки хараҕа суох дьүүкээрибт ийэлээбэ үһү. Ол кэмнэ суостаах-суодаллаах буоспа ыарыыта турбута. Нэһилиэк үгүс ыаллара сылбах курдук охтубуттара. Аҕа уһунан, ийэ уһунан эстэр кутталга тийибиттэрэ. Бу амырыын ыарыттан саһан, ыаллар бары онно-манна быданан, түн тыа быһыһыгар кыра балаҕан туттутаалаабыттара. (...) Ыалдыбыттаах ыалга ким да быкпат, дьыэлэрин ыраабынан тумнан ааһаллар. (...) Тайҕа сайыны быһа ыраах үрэх баһыгар сылгыларын көрө-көрө оттоон баран, "эбэ" дьону сууһаран эрэрин истэн, ийэтин көрсөөрү

иччилэригэр сүгүрүйэллэрэ, сиэри-туому тутуһаллара. Маны барытын Иван Гоголев "Хара кыталык" романыгар сиһилии, ымпыктаан ойуулуурун сэргээн ааҕабыт.

Романҕа киһи уонна айылҕа ситимин көстүүтэ. Өбүгэ саҕаттан киһи – айылҕа оҕото, айылҕа уонна киһи биир кииннээхтэр диэн өйдөбүл баар. Айылҕа тыыннааһын тухары – киһи тыыннаах. Иван Гоголев "Хара кыталык" романыгар киһи уонна айылҕа ситимэ ордук чуолкайдык көстөр. Романҕа "киһи – айылҕа оҕото", "киһи – айылҕа кэнэн оҕото", "киһи – айылҕа үтүө доҕоро", "киһи – айылҕа билгэһитэ", "айылҕа көстүүтэ олобу кытта ситимэ", "айылҕаны тыыннаан көрдөрүү", "айылҕа кэрэ көстүүтэ – кыталык, хара кыталык – хараҥа олох көстүүтэ" диэн кэрчик темалары бэлиэтиэххэ сөп. Бу кэрчик темалары биирдиилээн көрөр буоллаахха, манньк.

"Киһи – айылҕа оҕото". Манна Староверов этиитэ сөп түбэһэр: "Айылҕа киһини араас дьүһүннээн, араас дьобурдаан айар. Хас биирдии киһи хаһан да хатыламмат айылҕа дыкти айыыта. Ол иһин хас биир киһи – күн аннын саамай күндү кылаата, ураты аан дойду... Ону баара билингитэ былаас дьону барытын кирпиччэлэр курдук биир кизпкэ түһэрэ сатыыр...Хас биирдии киһи, хас биирдии личность хатыламмат уратытын харыстыахха, ону сайыннарыахха наада... (...) Киһи киһиэхэ киһилии сыһыан-

тойонун аахха күһүн киирбитэ. Тойонун өтөбөр тиэрдэр аартыгы туора уонча урабас охтон сыталлара, саамай уһун урабас тосту үктэммит этэ... Ити аата тойоно өллөбө, атыттар бары ыалдьан сыттахтара... Ийэтэ эмээхсин эмиз ыарыйдаба, кинини тойонун аах хара дьиэлэригэр сайылата хаалларбыта... Ыалдыбыт дьону сирэйдэрин көрдөбүнэ бэйэтэ эмиз ыалдыахтаабын билэр буолан, Тайба аараттан төннүбүтэ. Сылгы көрөрүгэр миинэр сонобоһугар кыл илими, абыах иһити-хоһуоһу ынгырдаан, утууар таҥаһын төргүүлэнэн, хатат, быһах, сүгэ, чокуур хааччынан ыраах чиэски сиргэ күрээбитэ. Дьэ ол күнтэн ыла дыһынээх ойуур киһитэ буолбута. Ким да үктэммэтэх тыымпы күөлүн халдыаайытыгар үүтээн туттубута. (...) Уламулам кини киһи сигилитин сүтэрэн, кыыллыан барбыта... (...) Билигин кимэ да суох буолан, бэлиэ мастары, кыыллары, көтөрдөрү добор онгостубута. Кинилэргэ анал ааттары биэрэн саатыыра... Туулуур элгээнигэр биир эһэ сайын аайы хантан эрэ кэлэрэ. Ол эһэлиин кэргэнниһэн хаалбыта. (...) Биирдэ дьикти түүлү түһээбитэ. Кыра уолчаан буолан хаалбыт. Ийэтэ көтөбөн олорон эмиийин эмтэрэр, араастаан ымманыа-ымманыа сып-сылаастык сыллыыр: "Көмүс чыычаабым улааттабына мин көмүс уңуохпун көтөбүө..." Ийэтин ити сымнабас куолаһын истээт, Тайба уһуктан кэлбитэ... (...) Эрэйдээх уңуоһа ыт-кус курдук таах бырабылла сыттаба... Көмүс уңуоһун көтөбүөх киһитэ, бу сүүрбэ сыл устата, кыыл курдук тыа дугуйдана сырыттаба... Тайба үүтээнин бөбүн-сабын ыраастаабыта, суорбанаах тэллэбин оронугар түүрбүтэ, хатырыгынан саппыта. (...) Аанын маһынан баттаппыта, элбэх сылларга олорбут үүтээнигэр бокуюннаабыта уонна хаппыт балык ыһыктаах төрөөбүт алааһыгар аттаммыта... Үрэхтэринэн, сир-дойду сизэринэн сирдэтэн хас да хонон баран өтөбүн булбута. (...) Тайба өтөбүн оспут онугар олорон энэлийэн эрэр курдук өр ыллаабыта... Хаһан эрэ бэйэтэ тикпит тууһаһыгар толору өтөбүн буорун куппута..." (1 кн., 232-235 с.). Тайба өр сылларга ойуурга олорорун, күннэтэ айылбалаһын алтыһарын быһыытынан, саарбаба суох, айылба үтүө доборо буолар. Төрөөбүт төрүт буорун, төрөөбүт дойдутун ытыктыыр-саныыр эрэ киһи өтөбүн буорун бэйэтиттэн араарбакка сылдьыан сөп. Тууһаһыгар куппут өтөбүн буорун Тайба өр сыллаабы дириҥ кутурбанын, санаарбабылын бэлиэтэ диэххэ сөп.

Киһи – айылба билгэһитэ. Романҥа биир улахан бөлүһүк баар. Кини – билгэһит. Кини "таңгаралаах халлаан таңхаһыта". Ити биллэн турар, Огдоочуйа эмээхсин түһунан этиллэр: "Ыйынан, сулуһунан, көтөрүнэн-сүүрэринэн, отунан-маһынан сылыктаан хайдах дьыл кэлиэхтээгин эрдэттэн билгэлиир. – Быйыл ый үргэлиин хойутаан алтыста, алтыһыларыгар үргэл ыйы аннынан барда, онон куһаҕан, кураан

дьыл буолуо, – диэн муус устар ый эргэтигэр нэһилиэгин дьонугар сэрэппитэ. Эмээхсиннэрэ билгэлээбитин курдук буолла. Маңнайгы хотуур сабана син ала-тала ардахтаах этэ. Бөтүрүөп куйааһын кэнниттэн күн аайы куйаас сүрдэммитэ. Ортотук үүммүт от куура хатан барбыта. – Быйыл саас хаар үрдүгэр тураах быта элбэбэ бэрт, аһыҥалаах сайын буолаары гынна, – диэбитэ Огдоочуйа эмээхсин. Ити "тураах быта" диэн саас хаар үрдүгэр хара буорах курдук тордобууран көстөр харамайдары ааттыллар. Мындыр эмээхсин сыыспатах. Иккис хотуур кэнниттэн, алаас ходуһа аайы аһыҥа бөбө түстэ" (1 кн., 195-196 с.). – "Ый муоһа кылааннамыт, сулустар олус сытыытык чабылыһаллар, онон сотору улахан

тымныы түһэрэ буолуо", – диэн Огдоочуйа эмээхсин билгэлээбитэ туолла" (1 кн., 265 с.). – "Быйыл күөл уута үллэ тоҥно, эһиһил угут сайын буолуо..." – Огдоочуйа үрүҥ көмүс хамсатын оборо-оборо эһиһилгини төлкөлөөтө" (1 кн., 267 с.). "Огдоочуйа эмээхсин сааһы, сайыны быһа ыалдьан баран, атабар тура сылдьар буолла. Сир түннүгэ эмээхсин өйдөөх тылын-өһүн, бараммат сэхэнин истээри киниэхэ быыстала суох ыалдыттар сылдьаллар, хоһоһолор хонон-өрөөн ааһаллар. Эмээхсин итини таһынан дьылдыт. – "Былыргы таңгаралаах халлаан таңхаһыттар, дьыллаах күн дьылбаһыттар кэпсиһиллэринэн, ааспыт үйэ маңнайгы аһара улахан кураан эбитэ үһү. Ол алта уон сыллаах улуу кураан

бүтүүтүгэр халыг хаар нымси түспүтэ. Дьоннор алаастар ыккардыларыгар сы-арбалаах атынан кыайан сылдыспат буолбуттара, отторун, мастарын тизийнэллэригэр улаханлык эрэйдэммиттэрэ. Ол сааһыгар, сайыныгар хара сут буолбута. Онон улуу кураан хара сутунан түмүктэммитэ. Дьэ ити курдук, улуу курааннар угутунан солбуллаллар. Сахабыт сиригэр улуу кураан уонна угут кэмнэр уһуннара түөрт уон сылтан итэбэс буолбат, алта уон сылтан ордубат. Биһиги үйэбит сабаланыабыттан улуу кураан эргийэн турар. Арааһа, түөрт уон сылтан итэбэһэ суох кэмгэ адабыйан турара буолуо. Ол эрэри дьыл ардаһа дьыл баар, ол быһыытын ардахтаах дьыллар кэлэн ааһааччылар. Быйыл дьыл ар-

дайа, онон балаача ардаата, от-бурдук син үүнэ түстэ. Дьыл атахтаһыта диэн эмиэ баар. Былырын дьыл ыпсыан иннинэ ахсынны сангатыгар улахан тымнылар түспэтэхтэрэ, онон быйыл сайын от ыйын сангатыгар сөрүүн күннэр турдулар..." (2 кн., 19-20 с.).

Огдооччуйа эмээхсини таһынан, романһа бири эмиэ сүдү билгэһит баар – Тьаһыт. Кини – булчут. – "Тьа киһитэ билгэһит буоллабына сатанар. Кыылынан, көтөрүнэн, отунан-маһынан билгэһии сырыттаһына эрэ сатанабын. Холобура, чубуку булт баар буоларын барбалаһыр. Чубуку сайын хайа арбаһын батыһа сылдыар буоллабына, күһүн хайалаах сиргэ бултуу барабын. Сайын хайа тэллэбинэн, үрэбинэн

сылдыар буоллабына, күһүн үрэбинэн, хайа тэллэбинэн бултуу барабын. Чубуку аһылыктаах сири батар, онон ол аһылыктаах сиринен кыыл сылдыар. Кыыл табатыттан бөрөтүгэр тийэ онно баар буолар. Булчукка суор эмиэ элбэһи кэпсиэн сөп. Кини – бөрө аргыһа. Урут көрбөтөх суордарын үтээнин аттыгар баар буолбут буоллаһтарына, бөрө ыырдаммытын туһута, элбэх суор мустубут буоллаһына – үөр бөрө баарын бэлиэтэ. Оттон эһэ саас арбаһыттан эрдэ табыстаһына, дьыл эрдэ кэлээччи. Өрүс төрдүгэр саас мунхаһа кэлэр манһайгы бөдөҥ балык көтөх буоллаһына, сайын балык булда үчүгэй буоларын туһулуур. Эмис буоллаһына, булт кыра буоларын туһулуур..." (2 кн., 34 с.). – "Эһиги үөрэхтээх дьон үөрэхтэн муудараһы көрдүүгүт. Мин санаабар, бары муударас айылҕаһа баар. Айылҕа киһини амарах сүрэхтээх, үтүө санаалаах буоларга үөрэтэр. Үтүө быһыы төлөбүрдээх. Уонча сыллааһыта тааска тахсан, чубукулуу сылдыбытым. (...) Халчаан түгэбин көрдүм да, мэйиим эргийэн бараһа, ол иһин куруук иннибин кэтэһэ-манаһа испитим, ыллык тоһойуттан турук таас кэнниттэн эмискэ икки оҕолоох чубуку миигин утары иһэрин көрө түспүтүм, оҕолоро эрэйдээхтэр ийэлэрин кэннилэриттэн сизэлэн иһээтиллэрэ. (...) Ийэ чубуку өлөр өлүүттэн куоппатын өйдөөбүтэ, харахтарыттан дьэҥкир таммах издэһинэн чабылыһа субуруйбута... (...) Бэрдээммин санньыппытым. Дьолго, мин турар сирбинэн туруору таас эркингэ хаспах курдук баара, мин онно туораан биэрбитим. (...) Ол күһүнгүр бири күн ким да итэбэһиэ суоһун курдук бултуйбутум. (...) Дьэ ити курдук мин киһи тылынааһар айылҕа тылын ордук эрэнэбин. Айылҕа хаһан да сымыйалаабат, киһи сымыйалаабакка сатаан сылдыбыт" (2 кн., 36-37 с.). – "Эрэй үөрэтэр. Күнүнэн-дьылынан билгэлээбэт буоллаһына, тьаһа сатаан сылдыбаккын. Булчут киһи ордук күһүнгү ыйдарга болбомтотун уурар. Булт күһүн сабаланаһар. Атырдыах ыйын бастаһы күһүн күһүнгү кэм быһаарыллар. Ити күн самыырдааһына, күһүнэ ардахтаах буолар, ити күн кураан күнүс буоллаһына күһүнгүтэ эмиэ куйаарыа... Атырдыах ыйын 16 күнүгэр силлиэ түстэбинэ, улахан хаардаах кыһын кэлээччи. Атырдыах ыйын 28 эргэтигэр ардаабатаһына, балаһан ыйын 11 күнүгэр диэри кураан күннэр турааччылар. (...) Кымырдаһас уйатын үрдүктүк чөмчөппүт буоллаһына, кыһына тымныы буолар, онон кыһынгы таһаһы эрдэттэн үчүгэйдик тэринээччим. Алтынны 14 күнүгэр диэри тиинг түүтэ ситтэбинэ, ичигэс кыһыны күүтээччим. Былырын күһүн хатын сэбирдэһэ төрдүттэн саһарбыта, онон саас лаппа хойутаан кэллэ..." (2 кн., 39-40 с.).

Бары билэрбит курдук, биһиги өбүгэлэрбит айылҕаны кытта ыкса ситимнээх, быһатын эттэххэ, айылҕаттан аһаантаннан олоһууһу. Саха дьонно айылҕаһа үлэлиир-хамсыыр, бултуур-алтыыр буолан-

нар, биккэ-билгэбэ ордук итэбэйлээрэ, эрэнэллэрэ. Ону бу кэрчиктэртэн сиилини көрдүбүт. Тяхыт "билгэлит буоларга эрэй үөрэтэр" диир. Кини киһи тылынаабыр айылба тылын ордук эрэнэр эбит.

Айылба көстүүтэ олобу кытта ситимэ. Суруйааччы тэҥнэбиллэригэр айылба олобу кытта ситимин көрүөхпүтүн сөп. Хараанай эмээксини айылба араас көстүүлэригэр тэҥнээһиннэри көрүөбүн: "Хоруй ылбакка, айкакалы-айакакалы, нэк суорбан анныттан былыргы үйэтээби чөҥөчөктүү куура хаппыт эмээхсин быкта, нэһиилэ оронугар олорто" (1 кн., 36 с.); "Тиэргэн ортотугар Хараанай эмээхсин мэ-нэрийэн өрө тэйэ сылдьар. Туһаха иннибит куртуйах тынын былдаһан түтэ буралла мөхсөрүн санатар..." (1 кн., 72 с.); "Хараанай эмээхсин тыал туура охсубут хаппыт сэбирдэбинни дьэ иһиттэн тэлээрэн табыста" (1 кн., 77 с.). Автор айылба кэммин көстүүтүн олобу кытта хайдах ситимни-ирин көрүөхпүтүн сөп: "Сахалар этэллэрини, "бургунас ынах муоһа тосту барар" бытарбан тымныылар тураллар. Баччаба бэл сырбан эһэ арбабар бүгэр, куртуйах хомурах хаарга умсан быһанар. Дьоннор балаһаннарыгар бүгэн олоролор. Үрдүк өһүлээх, киэн уоруктаах баайдарга кыһын да сылаас. Сылгы тонг хаһатынан эмсэхтэнэ-эмсэхтэнэ, сымнабас бэриинэбэ кыһалбата суох таалалаан эрдэхтэрэ... Дьадаҥылар эрэйдээхтэр кыһын ордук буорайаллар. Аас-туор, тымныы, чүгүк! Таһырдыа көрөр тухары хаар эрэ манхайар, сибиниэс өҥөөх халлаан барыарар... Халлаан күн аайы кингэ-наара холлон, сөҥ түһэн, дыппиэрэн иһэр. Киниттэн тугу да көрдөспүт иһин истэ да барыа көстүбэт... Сиргэ тимирээби сир доргуйа тонгон, таас курдук кытаатан сытар. Манньк аан-да-амга икки атах үктэммэтэх түбэтигэр саһан олодор эрэйдээхтэргэ ордук ыарахан" (3 кн., 205 с.). Маны тэнэ, автор инники олох кэскилин айылба кэрэ көстүүтүгэр тэҥни-ир: "Өлүөнэ эбэ ортотугар ким эрэ кутаа уоту умалпытын курдук чап-чабылыннас буолаатын, күн илэ бэйэтинэн күлтэйдэн табыста, өрүс килэгир таас ньууруттан тайанаат, күүстээх киһилии түөһүн мөтөтөн, улам үөһэ дьулуруйан барда... Староверов түөһүн толору салгыны эҕирийэн ылла: – Өлүөнэ эбэ хотун хайдах курдук кэрэний, улуунуй? Кэлэр кэм эмиэ манньк кэрэ, манньк улуу! Кини кэлэрин туһугар төһөлөөх ыраас, хорсун олох сиэртибэлэммитэ буолуой? Кини кэлэрин туһугар билигин да улуу охсуһуу ытык алтаарыгар элбэх сиэртибэ уурулуо, элбэх хаан сүүрүгүрө..." (2 кн., 30 с.). Романга эргэ уонна саҥа олох утарсыылара айылба көстүүтүн нөҥүө арыллыбыттар. Манньк холобурдары көрүөбүн: "Улуу кураан угутунан солбулларын курдук, үйэ эмиэ уларыйыа. Эргэ былаас саҥа былааһынан солбуллара Дьылба хаан төлөрүйбэт ыйааба" (3 кн., 20 с.); "Нохсолбонноох сүүрүктээх Бүлүү эбэ хотун сис тыатын ортотугар ааты-

рар-сурабырар Мастаах күөл хараара дьалкылдьыйа, куугунуу-хаабыны сытар. Үйэ сүрүн үөһэ тосту избиллэрин биттэнэн, көрүү көрүүлэнэр улуу ойуун курдук, кутуран куллуһута, кыран дьалыһыта сытар быһылаах дуу" (3 кн., 261 с.). Автор "көнүл" көтөрдөрү Огдоочуйалаах Хобороос олохторугар тэҥнээн көрөр: "От-мас саһарбыт. Кустар бараары үөрдээбиттэр. Көнүл көтөрдөр барахсаттар, суугунаһан өрө көтөөт, собуруу айаннахтара буолаба, оттон Огдоочуйалаах Хобороос төрөөбүт ыырдарыттан ханна ыраатыахтара баарай?..." (3 кн., 259 с.).

Иван Гоголев романыгар айылба көстүүтүн олобу кытта ситимниирэ айылба Көнүл көтөрдөр барахсаттар, суугунаһан буолуон сөп.

Айылбаны тыыннаан көрдөрүү роман быһаһын тухары баар. Ону бастаан айымны сабаланытыгар көрүөхпүтүн сөп: "Халдыааы сабатыгар самаллыбыт туруорбах балаһан кубу-дьиби туттан турар. Аллараа, эниэ сыыр анныгар, төгүрүк көлүө, тулаайах торбуйах харабыны, курустук онгой-саңай көрөөхтүүр" (1 кн., 5 с.). Манна ордук чопчулаан эттэххэ, тиити, хатыны тыыннаан көрдөрүү киһи болжомототун тардар: "Хабырыыс, баран иһэн, алаас сыырын чабырбайыгар Огдоочуйа эмээхсин салама ыйабыт аар хатыгар тохтоото. Сэттэ салаалаах мааны хатын барахсан, айы саана курдук, амарахтык суугунуу турар. Туоһунуун, кыталык кынаатыны, кылбаа манган буоллаба. Сибилегин, сапсыммахтаат, айылаах сиртэн арабан, кири-хоһу билиммэт ыраас халлаан диэки кылбаһыны дайа туруоһа айылаах... Суох, ийэ буортан арабыан баһарбат, киниэхэ диригиник, кытаанактык силэс тардыбыт... Кини бу сири таптыыр, бу сир айытын, үтүөтүн, сорун, дьолун барытын ылынар, сөрүүн сүмэтин кытта оборон ылан, этигэр-хааныгар ингэринэр... Айыны өйдүүр буолан, үтө санаалаах, сору билэр буолан, дьолу күндүрктэр!.. Алаас аайы манньк ытык хатыннар лаһаһан тураллара сүрэби бүтэйдии үөрдэр, кэрэбэ, үтөбэ эрэннэрэр!.. (...) Хор, мантан тус арбаа ол тумуһа саалыгар бэйэтин туһугар эмиэ ураты тиит үүнэн турар. Ойуун баттабын курдук арбабар лабаалаах, абааһы уолун соботоһ илиитин санатар соботоһ куурбут лабаата тус хоту диэки тобулу ыйар... Ким эрэ киниэхэ кэрэх ыйаабыт... Бу Хабырыыс дэриэтинник үөрүн алыкылаары ыйаабыт кэрэхтэрэ буоларын Хабырыыс хантан билэ-эктиэй? (...) Саламалаах хатын уонна кэрэхтээх тиит... Өлөн эрэр үйэ икки кэрэһиттэрэ!" (2 кн., 119-120 с.).

Бу кэрчиктэн көстөрүнэн, хатыны, тиити тыыннаабымсыты эрэ буолбакка, кинилэри эргэ үйэ кэрэһиттэринэн аабыаха сөп эбит. Атыннык эттэххэ, манна кэми кытта ситими көрөбүт.

Литературовед С.Е.Ноева "Особенности пространственно-временного континуума в романах И.М.Гоголева" научнай ыста-

тыйатыгар тиит мас герой ис туругун көрдөрөр диэн сөпкө бэлиэтиир: "Дерево как ось мироздания выражает внутреннюю динамику героев, является символом переживаний, устремлений, развития человеческого духа. По представлениям якутов, посредством священного дерева осуществляется связь человека с космосом. Мирное дерево как центральный образ появилось в творчестве Гоголева давно. В поэме "Аал Луук мас аман өһө" автором воссоздается образ Аал Луук мас как олицетворение человеческой души. Центром мира мальчика Кыһалба в романе "Черный стерх" является лиственница огромных размеров, раскинувшая свои могучие ветви на окраине аласа. "...мин таптыыр булгуннаһпар ийэ кылым уйаланар сэттэ салаалаах ытык тиитим" – так определяет лиственницу шаман Кыһалба".

Кыһалба бэйэтэ ытыктыыр тииттээх, тиитин кытта үөрүүтүн-хомолтоһун үллэстэр буоллаба... Кыһалба тииттэри тыыннаах дьонго майгыннатарын интэриэһиргээн аабабыт: "Кыһалба биер сарсыарда эрдэ туран эбэни эргийэ хаама барда (...) Суон да тииттэр, аарыма да мастар бааллар!.. Сорохторо ыар, нүһэр сэбэрэлээх тойон ама дьоннору санаталлар, сорохторо мөҥүрүн төүстээх, үргүлдүү сарыннаах бөбө дьоннору өйдөтөллөр, сорохторо киһи дьулайа көрүөх курдуктар, токур-бокур лабаалаахтар, араастаан эриллэн-мускуллан, ханарыйан-мэтэрийэн үүммүттэр" (3 кн., 76 с.). Өссө манньк холобур баар: "Булгуннаабы дабайан тахсан, сэттэ салаалаах аарыма тииккэ муннун анһан, оһус көбүөхтүү-көбүөхтүү турунан кэбистэ. Өлүөнчэ, оһонньоругар өйөтөн, ытык маһы эргийэ хаамта уонна оргууй кууһан ылла. Мас модороон хатырыгар иэдэһинэн сыстан туран ботугураата: – Ытык мас барахсан. Оһом бэрт кыра сааһыттан эйигин таптыыр этэ. Сайын күн аайы эн күлүккэр оонньуура... Кэлин тыына ыараан, күлүгэ харааран да баран, санаата түмүлүннэбинэ эйиэхэ кэлэр буолара. Эн сөҥ дьаһын суугунгун истэ-истэ тугу-тугу санаабыта буолуой? Туох тойугу туойбутун, туох ынчык ырыатын ыллаабытын, төһө хачча кэбин туммутун эн эрэ көрбүтүн, истибитин буолуо... Оһом тыына хайаан да эйиэхэ ингитэ буолуохтаах" (3 кн., 42 с.).

Бу холобурдартан көстөрүнэн, саха тиит маһы тыыннаабымсытар. Ытык сирдэри харыстыыр "Үс тиит" Фонд салайааччыта Галина Шадрина тиит мас туһунан манньк бэлиэтээһинэ оруннаах: "Тиит мас – саха киһитигэр ытык мас. Дохсун, чысхаан тымныыны тулуһарга тиит сахаба сүдү күүһуоһу биэрэр, алаһа дьэтин туттар, аһыыр-сиир иһитин-хомуһун, дьээтээби малын-салын онгостор. Ол иһин тиити "саха маһа" диэн ытыктаан ааттаабыттар эбит".

Айылба тематыгар күн сүрүннүүр миэстэни ылара саарбаба суох. Романга күн үөскээбитин туһунан, "сир олоһо күнтэн төрүттээбин" туһунан Моолой бөлүһүөк

манлык сэхэргийр: "Мин санаабар, былыр-былыр көстөр да, көстүбэт да суох эрдэбинэ, магылыат тыал тардытынан уоттаах салгынтан күн үөскээбит эбит. Онон олобу үөскэппит, хараганы сырдаппыт, тыынарга барытыгар тыын биэрбит... Үрүң күн суоҕа буоллар икки атах адьас да айыллыа суох этэ. Сир олоҕо күнтэн төрүттээх" (3 кн., 104 с.). С.Е.Ноева Иван Гоголев айар үлэтигэр күн туох суолталаабын туһунан манлык бэлиэтээһинэ олохтоох: "Солнце как символ-эмблема в культурах многих народов олицетворяет свет, правду, бога. В творчестве И.М.Гоголева оно занимает главное место. Творческая деятельность писателя началась с романа в стихах "Гора Солнца". В лирических строках автор заявляет, что он сын солнца. (...) Древний архетип Солнца предстает в произведениях Гоголева как символ светлого, желанного, надежды, любви и единства". Романҥа күнү тыыннаан көрдөрүү бу строкаларга баар: "Күн тахсыта куруук дыкти, куруук кэрэ, куруук сонун. Аан дойду айыллыабыттан күн барахсан хаста тэмтэйэ ойон тахсыбыта буолуой, ол тухары бэйэ-бэйэтигэр үкчү майгылаһар күн тахсытын көстүүтэ төрүт суоҕа буолуо. Бүгүн эмиэ күн уруккулардааҕар адьас атыннык күөрэйэ ойдо дии. Маҥнай кини бэйэлээх, күөрэйэн эрэрин биллэрээри, саҕабы тилэри кыһыл көмүс кыдымаҕы дьалкыта оонньоото. Үчүгэй умсааччы уу түгэйттэн күөрэйиэн иннинэ уон тарбаҕа быгарын курдук, сырдык сардангалара сараадыдылар. Ол кэнниттэн оройо быкта. Тохтуу түһээт, сэмэй кыыс оҕолуу, сэрэнэн-сэрэнэн сирэйин дьэ көрдөрдө. "Уруй-туску!" – диэн тула барыта санга аллайда. Онуоха күн чабыллыда. "Ах-тыбыккыт буолуо, астына көрүн!" – диир-дии, өттүк баттанан турбахтаата...(3 кн., 101 с.).

Сахалар былыр-былыргыттан айылҕаны тыыннаабымсыталлар. Ол айылҕа кэрэтигэр, сүдүтүгэр сүгүрүйүүттэн, олох таабырынын билиэхтэрин баҕаралларыттан буолуон сөп. Айылҕаны тыыннаабымсыты холобура норуот тылынан уус-уран айымньытыгар – олонхоҕо ордук үчүгэйдик көстөр. Романҥа тиит маһы, күнү тыыннаабымсыты холобурдарын көрдүбүт.

Айылҕа кэрэ көстүүтэ – Кыталык. Хара кыталык – хараҥа олох көстүүтэ. Биһиги, ааҕааччылар, романҥа кыталыгы кэрэ көстүү быһытынан ылыммаппыт. Баҕар-батахпыт да иһин, кыталыгы хара дьүүһүннэн көрөбүт. Ол туһунан автор бэйэтэ бастакы кинигэтин бүтүүтүгэр быһааран биэрэр: "Хара кыталык... Норуот талааннаах дьону – маҥан кыталыктар. Кинилэр кэрэ кыталык кэриэтэ аҕыйахтар. Кинилэргэ айылҕа биэрбит саамай күндү бэлэбинэн – талааннарын мааны кыталык кэриэтэ дьону өрүү үөрдүөх, бэйэлэрэ да өрүү олохтон үөрүөх-көтүөх тустаахтар. Талаан диэн сор буолбатах, талаан диэн үрдүк дьол. Талааннарын дьону дьоллуурга анаабатахтар, кинини сатаан туһамматтахтар – хара кыта-

лыктар. Олоххо бэйэлэрин суолларын булбатах, олохтон кэлэйбит, соботохсуйбут дьоннор эмиэ хара кыталыктар. Уһукта илик хараҥа өй-санаа – эмиэ хара кыталык. Бу өлөн эрэр батталлаах олох бэйэтэ эмиэ хара кыталык буолаарай? (...) Сир үрдүгэр хара кыталыктар бааллар. Кинилэр суох буолалларын туһугар эрдээхтик охсуһуоха наада. Харах уутун тоҕору ким барыта сатыыр. Дьыҥнээх олох иһин хормуну охсуһары үгүстэр сатаабаттар. Сир үрдүгэр аны хара кыталык суох буоларын туһугар Хабырыыс эрдээхтик, дьяныардаахтык охсуһуо" (1 кн., 357-358 с.). Оттон роман үһүс кинигэтин бүтүүтүгэр хара кыталык олох хайдах сайдыабын билгэлиир курдук көстөн ааһара ааҕааччыны өссө төгүл толкуйдатар: "Им уотун аннынан кынатын быластаан, ураты көтөр, хап-хара көтөр, көтөн иһэр дии. Улуу күөл улахан арыытын кырдалыгар олоро түстэ эбээт. Бу туох дыкти көтөрөй? Хара кыталык! Төбөтүн кыҥнатан, кытара кыһар хотугу чолбону кыҥгастаспахтаата уонна иһин түгэйттэн имэҥнээхтик, курулҕаннаахтык кыланан ылла. Бу айылаах сир үрдүгэр сор-мун, соботохсуйуу, харах уута өтөрүнэн сүтүө, симэлийиэ суохтарын билгэлиирдии, хара кыталык хамсаабакка өр олоордо уонна ыаһыйар хараганы кытта силбэһэн хаалла" (3 кн., 262 с.).

Хара кыталык – хараҥа олох көстүүтэ. Ол эбэтэр эргэ олох, талааннарын сатаан туһамматтах дьон, олохтон кэлэйбит, соботохсуйбут дьон, уһукта илик хараҥа өй-санаа, бу "өлөн эрэр батталлаах олох" бэйэтэ. Романҥа хара кыталык ампаара умайытынан, Кыһалга ойуун өлүүтүнэн, Хараанай, Сиидэркэ суруксүт уонна Аата Суох өлүүлэринэн эргэ олох, өй-санаа умайыта, суох буолуута көстөр. Автор романын аатын табыгастаахтык да булбут эбит диэн санааҕа кэлэбин.

"Хара кыталык" романы ааҕан баран, киһи айылҕаны кытта ыкса ситимнээбэр чахчы итэҕэйиэххэ сөп. Оччотооҕу кэм хараҕынан көрдөххө, киһи – айылҕа кэнэн оҕото. Ол холобурун Хобороос, Кыһалҕа, Хабырыыс уобарастарыгар көрөбүт. Романҥа айылҕа үтүө доборун быһытынан Тайҕаны ылынабыт. Оттон айылҕа билгэһиттэринэн Огдооччуйа эмээхсини уонна Тыаһыты холобурдаатым.

Сахалар былыр-былыргыттан айылҕаны тыыннаабымсыталлар. Иван Гоголев романыгар ордук сөбүлээн тиит-маһы, күнү тыыннаабымсытар. Ону холобурдартан көрдүбүт.

Иван Гоголев айылҕа көстүүтүн олобу кытта итэҕэтиилээхтик ситимниир. Онон айылҕа "күүһүн-күдэбин" көрдөрүөн баҕарар быһылаах диэн түмүк санааҕа кэлэбин. Романҥа айылҕа маанылаах көтөрө – кыталык эмиэ олобу кытта ыкса ситимнээх буолан тахсар. Кини оччотооҕу олобу көрдөрөр символ уобарас. Хара кыталык – эргэ олох, талааннарын сатаан туһамматтах, олохтон кэлэйбит дьон.

Тыл улуу маастарын трилогия-романа айылҕа "сытын-сымарын", "тыаһын-ууһун" ингэриммит диэхпин баҕарабын. Харахпар хараҥа түүнү ый-сулус сырдатара, күн "тэмтэйэ ойон" тахсара, Өлүөнэ эбэ налыан-наскыйан сытара, кылбаа маҥан кыталык халлаанҥа көңүл көтөрө көстөргө дылы, чыычаах ырыата, хатыҥ мас суугунуура, үрүйэ сүүрүгүрэрин тыаһа иһиллэргэ дылы... Көр, киһиэхэ оннук дьайар айылгылаахтар – Кындыл Уйбаан айымньылар! Билигин, экология проблемата сытырхайан турар кэмигэр, Иван Гоголев "Хара кыталык" романа актуальнаһын сүтэргэ. Дэлэҕэ даҕаны, поэт Моисей Ефимов "күннэр-дьыллар ааһыахтара, көлүөнэттэн көлүөнэлэр солбуллуохтара, ол эрэри Иван Гоголев улуу аата умнулуо, өлбөөдүйүө суоҕа, өссө ырааһыран, өссө дьэҥкэрэн иһиэҕэ" диэн этиэ дуо?

Туһаныллыбыт литература

1. Васильева Д.Е. Айар үлэ аргыстанан, айыы санаа көтөллөнөн... // Проблемы творчества И.М.Гоголева-Кындыл. Поэзия. Проза. Драматургия. – Якутск: Бичик, 2004.
2. Гоголев И.М. Хара кыталык. - Дьокуускай: Кинигэ изд-та, 1977. - 1 кинигэ.
3. Гоголев И.М. Хара кыталык. - Дьокуускай: Кинигэ изд-та, 1982. - 2 кинигэ.
4. Гоголев И.М. Хара кыталык. - Дьокуускай: Кинигэ изд-та, 1987. - 3 кинигэ.
5. Ноева С.Е. Особенности протранственно-временного континуума // Проблемы творчества И.М.Гоголева-Кындыл. Поэзия. Проза. Драматургия. – Якутск: Бичик, 2004.
6. Сидоров Е.С. Народная мудрость о природе и человеке // Статьи о якутской литературе. О народной мудрости. – Якутск: Изд-во Якутского ун-та, 2004.
7. Шадрин Г. Хангалас: Историко-краеведческий атлас – Якутск: Кудук, 2000.

Кылгатым

СТБКТ – Саха тылын быһаарыылаах кылгас тылдьыта П.С.Афанасьев редакциятынан – Дьокуускай: Бичик, 1994. – 16 с., 107 с.

Тылбаасчыт сонун үлэтэ

Саха норуотун төрүттэрин түгү былыргыта, ханна үөскээн-тэнийэн олохторун, хайа омукары кытта алтыспытара баччаанга диэри чопчу ыйдангардылла илик. Ол, бука, кэлэр көлүөнэ чинчийээччилэр быһаарыларын кэтэхэрэ буолуо. Оттон билигин төрүттэрбит туһунан сэрэи эрэ быһытынан, ону тэнэ атын омукары историяҕа сыһаннаах архыыптарыттан, номохторуттан, уус-уран айымньыларыттан эмиэ билиэхпитин сөп. Ол курдук Алтайга олохтоох түүр төрдүлээх омука биһиэхэ уруулу буоларын өссө биир түгэн итэҕэтэр. Алтай Республикатын народнай суруйааччыта Диваш Каинчин "Умуллубут сулустар күллэрэ" диэн историческай сэхэни аахпыт киһи манна саха сангалаахха чугаһы элбэҕи булуоҕа. Сөбүтөх айылҕаҕа да сыһаннара, айылҕаны тыыннаабымыстан, уобарастаан, диригинник ырыгалаан өйдүүр дьобурдара хайдах эрэ дын сахалы курдук көстөр. Сэхэнгэ омугу салайар баһылыктар былыргы быдыаһыктаах, тын-тыннҕа харбас үйэҕэ да олордолор, хаан-уруу норуоттара сир үрдүгэр тыыннаах хааларын туһугар өйдөрүн сытылаан, кыахтарын саталлаахтык түмэн оло-

руулар, дыһаныылар бүгүнгү үйэҕэ да долгутар, ааҕааччыны бэйэтигэр тардар.

Бу "Умуллубут сулустар күллэрэ" сэхэн аны сахалы тылбаастанан тахсар буолла. Маныаха суруйааччы, тылбаасчыт Семен Николаевич ГОРОХОВ ылыста. Кини уопсайа 30-ча кинигэ күн сириин көрөрүгэр сыратын уурбута. Урукку өртүгэр Семен Горохов аҕыйах ахсааннаах норуоттар суруйааччыларын В.Санги, Ходжер, Ю.Шесталов айымньыларын сахалы саңарпыт тылбаасчыт, "Кыым", "Социалистическая Якутия" хаһыаттарга журналист, "Хотугу Сулус" сурунаал кылаабынай редакторун, хас да улуус хаһыатын редакторун быһытынан биллэрэ. Уонча сыл устата В.Сорошевскай "Якуты" диэн улахан үлэтин, кэлин "Якутские рассказы" диэн тылбаастаабыта. Ааспыт 2006 сылга Семен Гороховка "Журналистиканы сайыннарыыга тус бэйэтин үтүөлэрин иһин" уонна "Сорошевскай кинигэлэрин тылбаастааһын иһин" диэн бэлиэтээн, П.А.Ойуунускай аатынан государственнай бириэмийэни биэрдиэр.

Оттон Алтай суруйааччытын сэхэнигэр ылыбыта манньк. Ааспыт күһүн алтынныгы-сэхэнигэр Семен Николаевич Горнай

Алтайга сынньана бара сылдьан, "Чемал" санаторийга суруйааччылары кытта көрсүбүтэ. Айар идэлээхтэр бэйэ-бэйэлэрин билсэн, Саха сириин, Алтай туһунан ирээ-хоро сэхэргэспиттэрэ. Народнай суруйааччы Диваш Каинчин икки кинигэтин бэлэттээбитэ. Оттон Семен Горохов "Пути-дороги" диэн муоранан, Саха сириин өрүстэринэн айанын туһунан кинигэтин биир идэлээхтэригэр биэрбитэ.

Алтай суруйааччытын кинигэтин ааҕан баран, кини "Умуллубут сулустар күллэрэ" саха киһитигэр кэрэхсэбиллээх буолуобун өйдөөн, сахалы тылбаастыырга санаммыта. Онон алтынныттан саҕалаан, кини бу үлэни ситэрдэ. Семен Николаевич алтайдар сахаларга дьүһүннэрэ, тыллара-өстөрө майгыныннырын бэлиэтир. Кинигэҕэ баһылыктара – каган Ак-Күн сахалар төрүттэрин туһунан "уч-курыканнар ханна бааллара биллибэт, түүн аңаардаах дойдуга тийэн, ыт көлөлөмүттэр дириллэр" диэн санаатыгар тутара былыргыны сэнгээрэр киһиэхэ кэрэхсэтиэн сөп.

Бүгүн ааҕааччыларга сахалы кинигэ быһытынан тахса илик айымньыттан быһа тардыыны Семен Горохов тылбааһынан билиһиннэрбит.

УМУЛЛУБУТ СУЛУСТАР

(Романтан быһа тардыы.
Семен ГОРОХОВ тылбааһа)

Каган Ак-Күн – Маһан Күн бу сарсыарда эмиэ халлаан саңа тунаара сырдаан эрдэбинэ эрдэ уһугунна. Эрэйдэнэ-эрэйдэнэ аанньа утуйбата, ситэ сынньаммакка үлтү сынньыллыбыт курдук буолан турда. Түүн ол да буоллар этэнгэ ааспыттан кини үөрдэ, сырдыкка хайдах эрэ чэлпэки, туохтан да куттаммаккын. Кини умуллан эрэр кулуһуну булкуйан күл анныттан икки умайбыт хардаҕаһы булла уонна ону хамсатта. Уоту тыал үрүөҕэ, оччоҕо бэйэтэ күөдьүйүөҕэ, отууга куруутун уот бар буолуохтаах.

Чугас алта уон алта кырыылаах солко сабыылаах дыбарыас былыт курдук тыалга тэлимниир. Ону бэҕэһээ киһээ туруорбуттара, ол гынан баран каган ыарахан барча быыстаах кыһыл көмүс оронго хаһан эмэ утуйара. Ынырык тымныы түстэбинэ эбэтэр уһуулар буурҕа буоллабына. Кини үгэс курдук "сылаанныйбат, улуктуйбат" туһугар бототун тэлгэнэн, ыгыырын сыттanan, чап-

параабынан саптан баран кулуһун таһыгар утуйара. Ити ыалдьыттарга, посолларга аналлаах дыбарыас. Кинилэри бэйэтин баайынан-дуолунан киэптиир туһугар. Биллэрин курдук, ким баайдаах, модун күүс-уох киниэхэ баар.

Бу Бэлтир диэн хочоҕо кинилэр бэҕэһээ кэлбиттэрэ. Саңа сиргэ куруутун үчүгэй: тула ким даҕаны тэпсибэтэх кырса, от арааһа үүнэр, оннооҕор ураһалар истэригэр сибэкки, күөх от бөҕө, барыта ыраас, сибииһэй. Сыта дыргыйан үчүгэин! Барыта уларыа түһэр: салгына эмиэ, дыһа-уот эмиэ уонна, кылаабынайа, бэйэҥ эмиэ. Бүтүннүүтэ сабыс-саңа, иккистээн төрөөбүт курдуккун, өс-саас, ыарыы-сүтүү, кыһалҕа – туох баар мөкү урут олохтоо сиргэр хаалар, олох эйиигин манна булбаттар, сүтэрэллэр. Манньк үтүө күннэр умуллубаттар, өйгүтэн тахсыбаттар, түлгэр куруутун ханна эрэ көһөн, айаннаан иһэр курдуккун...

КҮЛЛЭРЭ

сабардаата, тымныйда, ол туман быыһынан чугас, биир ох тэбэр сиригэр, хайа тэллэбэр адаархай хатын таһыгар сүүсчэ киһи аалыннаһаллар. Ити Ак-Күн ойохторо-оболоро, аймахтара, хамначчытара Бэлтиргэ этэнгэ кэлбитэригэр махтанан Хара Ханат ойуун баһылыктаах Байанайга (?) сүгүрүйэллэр. Ону мантан, ыраахтан көрөр олус үчүгэй, түһүү олорор курдуккун. Дьоно бөлөхтөһөн баран киэнгнэ эргийэн, кыйра дьиз мабан лиэнтэнэн кизгэтиллибит ытык хатынғы тула хаамсаллар. Ити хатынғы кинилэр үстэ эргийиэхтээхтэр. Ааһан иһэн бары боклуоннуулар, илиилэрин өрө ууналар, аан дойду түөрт өттүн үтүтүн ибиирэллэр. Кып-кылгас сонноох киһи эрэ оҕото тойтоһуя сүүрэр. Кини өссө үчүгэйдик хаама илик быһыылаах, киһи күлүөн курдук охтон түһэр уонна сонно тура экириир. Эмиэ оҕутта, уноуа киһи даһаны кыһаммат, оннооһор ийэтэ илиитин биэрбэт. Ол эрээри киһи ээз кэлэн атаһар түрүү-

рар. Оџо бэйэтэ, бэйэтин атабынан хатынгы эргийиэхтээх, оччоџо эрэ халлаан уонна бу хочо ичиллэрин үтүө санаалара киниэхэ тийиэхтээх.

Ак-Күн каган толкуйа дириг, кини өйө-санаата хаһан даҕаны уџараабат. Ити карлуктар баҕайылар албынныыллар, түһээни төлөөбөтөхтөрө икки сыл буолла. Буруттар уонна тобулардар бэйэ-бэйэлэрин кытта хапсыһа сылдыаллар, биир каганаакка баалларын өйдөөбөттөр, атыттарга үөрэх буолар гына иккиэннэрин кэһэтэн биэриэххэ наада. Тааттар үүнүүлэрин хомуйаат сыл ахсын өрө тураллар, бэйэлэрин каганнарын Өсүйээни төннөрөөрү модьуйсаллар, **уч-курыканнар ханна бааллара биллибэт, түүн аһаардаах дойдуга тийэн ыт көлөлөммүттэр дииллэр.** Оттон саамай ынырык өстөөх – Харанга Күүс халлаан курдук киэн кумах куйаарга тийэн быһабын сытыыланар, саба түһэргэ табыгастаах түгэни кэтэһэр. Итиниэхэ туох да солун суох, барыта уруккутунан, итинник этэ, итинник буола да туруоџа: собуруунгу өстөөххүн үлтү оџустаххына, хотугу өстөөбүг төбөтүн өндөтүө, арџаангыны кэһэтэн биэрдэххинэ, кэннигиттэн илинги өстөөбүг саба түһүџэ. Ити алдыархайтан хайдах даҕаны, хаһан даҕаны тахсыбаккын, чугастааџы өстөөххүн үлтү оџустаххына, оннооџор күүстээх, ынырык өстөөххө түбэһџин. Кини эн кыайбыт өстөөххүттэн мэйһидэппит эбит. Ити хаһан даҕаны бүппэт, мунгура суох издээн. Алџас туттардыг да, сонно төбөбүн ыгыгыргар хам батыахтара, норуоккун күүстэринэн үүрэн илдиэхтэрэ. Өстөөбүг сытыы охторо эн сүөһүг-аһыг үрдүнэн иһириэхтэрэ. Эн дыиџбин-уоккун түг-тан түһэрэн талыахтара, аангыгн үлтү сынныахтара, оһобун күлүн күдэгнэ көтүтүөхтэрэ, уоккун умуруоруохтара, оронгор таалалыахтара, оџолоргун, ойохторгун буортулуохтара. Саамай саата-суута баар – эн өбүгэлэриг үйэ-саас тухары сытар булгунньахтарын хаһан, тугу даҕаны ордорбокко халыахтара, кинилэр дууһаларын аймыахтара, сынныаланнарын кэһиэхтэрэ. Ити саат-суут эн, каган, үрдүгүнэн барыаџа, өбүгэлэриг: "Тоџо алдыаттардыг?" – диэн эн үрдүгэр түһүөхтэрэ. Эйиигин буруйдуохтара, бэйэлэригэр чугаһатыахтара суоџа, оччоџо эн дууһаг аата-суола, төрдө, аймаџа суох үйэ-саас тухары оннун булбакка муна-тэнэ сылдыаџа, ынырыга онуоха сытар. Итинтэн быһанар биир эрэ суол баар, "эбэтэр эн, эбэтэр мин", – диэн быраабыланан олоруохтааххын. Онуоха наада буолар күүһү хантан ылабын, хантан сэриини мунньунабын? Хайаан да булуннаххына сатанар. Булумматаххына сатамат. Оччоџо өстөөбүг эн төбөг угуоџуттан омурда оонньоџа.

Кэнники сылларга биир алдыархай ааннаата: дьонум-киһим сүөһүтүн элбэппэт, оџону төрөппөт буолла. Дьон-киһи төбөтүгэр өстөөх ингэрбит куһаҕан өйө-санаата иннэ. "Тоџо кыһана сатаахпытый,

ханна тийээри, угуохпут маҕан хатыгнар анныларыгар сытыыаџа, сүөһүбүтүн-асыптын төннүбэт сиригэр үүрэн илдиэхтэрэ", – диэн ыра үөскээтэ. Сибилигин маньык ис хоһоонноох тойугу тобулуохха баар этэ: "Элбэх сүөһүлэннэххинэ норуотун элбиџэ, норуот элбээтэџинэ сэрии дьоно элбиџэ, сэрииг күүһүрдэџинэ элбэџи булуон, элбэџи буллаххына олобун түпсуоџа. Үчүгэй олох диэн, ол аата, сүөһүг дэлэйэр, оџон элбиир, оччоџо үөрүү-көтүү, тиг курдук олох. Итинник каганат – күүстээх каганнаах. Оттон каган диэн ат буолбут норуот баайыллан туран аһыыр сэргэтэ".

Ак-Күн урут даҕаны ыарахан толкуйга ылларан, үлтү кырбаммыт курдук үһүктара, ол гынан баран онто сонно ааһара. Бүгүн ити ыарахан таһаџас тоџо эрэ арахсыбат, дынгэ сааһа биэс уона эрэ ээ. "Тугунан эрэ дьарыктаныахха, аралдыйыахха наада. Ох саам быатын тардыахха", – диэт, Ак-Күн ойон турбута уонна сүрэџэ быһыта анһан олоро түспүтэ. Урут хаһан даҕаны итинник буолбат этэ. Өлөөрү гыннаџа дуу?.. Суох, суох, оннук буолбатах...

– Туох буоллун, мин каганым, – диэт, харабыла сүүрэн кэлбитэ.

– Киэр буол! – быһа биэрбитэ Ак-Күн. Куруутун кэтии сылдыаллар. Туох баар итэџэһин, мөлтөх өттүг көстө сылдыар. Ол гынан баран эмиз да үөрэ санаабыта, харабыл диэн итинник чуор буолуохтаах.

Ак-Күн кэнники кэмгэ тоџо эрэ ыарытыяр, онтон сэрэхэдийэр буолла. Баџар, төрөппүттэриттэн ингмит хаана мөлтөх буолаары? Ол гынан баран төһө үһүннук олоруохтааххын кинилэр саастарынан кэмниир кыагыг суох. Кинилэртэн ким даҕаны үйэтин монгоон өлбөтөџө, бары быстах өлүүгэ суох буолбуттара. Оннооџор ийэтэ, Көмүс Ытарџа... Кини ийэтин үчүгэйдик өйдүүр... Олус эдэркээн эбит билигин санаатаахха... Кэргэнэ каган Күн Уола өлбүтүгэр, үгэс быһыытынан, кинини тыынын быһан баран, анараа дойдуга даҕаны көрө-хараџа сырыттын диэн бииргэ көмпүттэрэ.

Ак-Күн улуу сыалга анаммыт киһи. Ол иһин Халлаан уонна Тангара киниэхэ үһүндьылџаны аныах тустаахтар. Ол эрэри тоџо эрэ бухатыырды буолбатах, олус чараас угуоџу биэрбиттэр, сирэйэ эмиз киһи хараџар бырабыллыбат сип-синньигэс. Хараџа кыараџас, кулгааџа даллаџар... "Хараџа суох оџону төрөттүм диэн куттаммытым, – ийэтэ күлэрин кини өйдүүр. – Онтон издэскиттэн тарпыппар, харабыг аһыллан кэлбитэ". Сагата эмиз мөдөөн, кыратык тардыалатар. Ол гынан баран Халлаан уонна Тангара, – кинилэргэ махтал буоллун – киниэхэ күүһү, хапсаџайы уонна, арааһа, өйү уонна киитэрэһи харыстаабатахтар. Дьэ, ол иһин, дьылџатын быһаарар түгэннэргэ куруутун кыайылыаах тахсар. Хас хамсаныыта, быһах биитин курдук көрүүтэ-истиитэ барыта каган курдук, ол баһылыктар үгүс көлүөнэлэригэр айыллан бэриллит үгэс. Тангаһынан уонна көрүгүнэн кини атыттартан атына суох курдук, ол эрэри

биир эмэ тылы сибигинэйэн дабаны эт-тэжинэ, бары ону толоро ыстаналлар. Дьэ, итинник ананан төрүөххэ наада. Ити киһиэхэ барытыгар бэриллибэт, атыттар ити туһугар тыһыынчанан дорбоонноох тыллара этиэхтэрэ, бирикээстиэхтэрэ этэ. Кини бытааннык хаамары эмиэ сатаабат, ыксаа-табына тобо эрэ иннигэр күөх от күөгэнни-иргэ дылы. Барыта норуот өс хоһоонугар этиллэрин курдук: аһыыргар тиэтэйимэ, от үрдүгэр түстэххинэ – ыстаннар.

Ак-Күн утуйа сытар бототун анныттан ох саатын сулбу тардан таһаарбыта. Тулабар төһө дабаны үс хос харабыл баарын иһин, ох саабын куруутун бэйэбин кытта илдэ сылдьахтааххын. Ону тэнгэ ох саа сииги сөбүлүүр, ол иһин сиргэ сытара ордук. Сиргэ сыттабына эрэ имиллэнгэс, тупсабай буолар.

Ак-Күн сылгы сизилтэн бэйэтэ өрөн онгорбут быатын тарбагынан таарыйан көрбүтэ, онтон сүөрэн ылан баран хат тарпыта. Саатын-сэбин уонна араас тэрээһинин туһугар бэйэтэ кыһаныахтаах, ити буйун бастакы сорууга. Дьэ, ол иһин, Ак-Күн батаһын биитин бэйэтэ сытылыырын сөбүлүүр уонна ыгыырын, хас биирдии холунун, атын түөһүн быатын күн ахсын тутан-хабан көрөр. Тирии тирии курдук, уунуон, сытыйыан, кутуйах дабаны сизэн сөп. Буоларын курдук хас биирдии бытархай өлүүгэ тиэрдизэн сөп.

Этэ-хаана ыалдьара тохтообута, ол гынан баран үтөрө охсоро саарбах. "Баҕар, ити туох эрэ бэлиэтэ, битэ буолаарай? – толкуйга түспүтэ кини. – Оҕолорум туох эмэ буолаайаллар? Ол эрэри туох буоллахтарай, билингнитэ сэрии суох. Сүөһү дабаны этэнгэ турар ини, сайын дии, ичигэс кэм. Ол гынан баран Кара-Канат ойуун этэринэн, туох эрэ куһаҕан бит быһыылаах. Илэрээ күн кини тийиэн кэлбитэ. Көһүү буоллабына бары көңүл бараллар. Бэйэҥ эмиэ барытын умнан, дьону кытта тэн буола түһэбин.

– Сэрэнэн сырыт. Куһаҕан түүлү түһээтим, – диэн ойуун сирэйин мырдыччы тутубута.

– Сэрэн диэмэ...

– Оо, улуу тойонум, сэрэн, сэрэн. Куһаҕан түүлү түһээтим.

– Тугу түһээтин? Этэ оҕус.

– Ханник эрэ хара таҥастаах дьон эн бу Хара Атыыргын оҕуурдаан ыллылар. Ол гынан баран мин түүлүм куруутун кырдык буолбатах... Ардыгар көннөрү түүл... Ол эрэри сэрэннэххэ сатанар. Эр киһи олоҕо атын сүрүбүр диэн мэнээк эппэттэр.

Ак-Күн кыһыран атын үүнүн холкутапытыгар Хара Атыыр иннин диэки ойбута. "Суох, миигин буолбатах... – Ак-Күн кэннин хайыһан ойуун диэки силлээбитэ. – Эн түүлүҥ бэйэҥ үрдүгүнэн бардын". Ол гынан баран төһө дабаны ойуппутун иһин, дьылбаһыттан куоппаккын. Баҕар, кырдыгы эппитэ буолуо. Мин туспуна куһаҕаны саныа суохтаах этэ. Кини мин эһэм ээ, төһөлөөх бэлэби ылла этэй. Оттон атыыр сылгы түүлгэ, кырдык, эр киһи, уол оҕо...

Төрөппүттэр оҕолорун кытта биирдэр. Ыкса чугастыылар. Тарбаҕатаай хайатыгар дабаны буолбут түбэлтэни ылан көрүөххэ. Бултуу сылдьан кини атыттартан быстан хаалбыта. Олус куйаас күн этэ. Айаннаан иһэн эмискэ уута кэлбитэ. Тулуйа сатаабыта да, хараҕа сабылла турара. Ак-Күн атыттан түһэн нухарыйа түһэн ылаары мас күлүгэр сыппыта. Уун кэллэбинэ тугу баҕарар умнабын. "Утуйума!" – эмискэ аҕатын куолаһа иһиллибитэ. Олус соһуйбута, аҕата өлбүтэ ыраатта ээ. Ак-Күн ойон туран көрбүтэ, үөһээтэн мас устун эриэн үөн сылан түһэн эрэрэ. Тааһы хаба тардан ылан эриэн үөнү төбөтүн хампы охсубута. Уоттаах өлүү диэн ааттаах дьааттаах үөн этэ.

"Үтүө сайын буолла, – Ак-Күн соруйан атын толкуйга түспүтэ. – Куһаҕан туһунан санаамаахха". Чэпчэки түү курдук туман тобоҕо Чакпында үрэбин үрдүнэн тунайыа устарын көрөн турбута. Соторутаабыта томтор үрдүгэр ытык хатыҥы эргийэ хаампыт дьон тула мустан илиилэрин халлаан диэки өрө уунан ололорлоро. Кыракый эрэ оҕочоон хаама сылдьарын ким эрэ олорто тарпыта.

Хара хочуол иһиттэн паар тахсыбат буолбута. Ол аата эт бустаҕа. Сотору кулута Йорыш харта, түөс этэ уонна икки илии халын сыалаах ойбоһос толору ууруллубут, минныгыс сыттаах бодуноһу туппунан сүүрэн кэлиэбэ. Уонна хатыҥ урун хаһан онгоһуллубут улахан иһиккэ эмиэ икки илии халыннаах сыа быһылла сылдьар миинин иннигэр ууран биэриэбэ. Ак-Күн сибигин бохуокка барарга эбэтэр икки күнү быһа охсуһарга бэлэмнэммит курдук эти тото хааламмытын бэйэтэ да билбэккэ хаалыаҕа. Кыратык туттуна түһүөххэ баара, баҕар, сүрүбэ итинтэн ыалдьара буолуо. Уонна өссө этэллэр ээ: иһин толору буоллабына төбөҥ үлэлээбэт эбэтэр тот буоллаххына ачыктыабыты өйдөөбөккүн диэн.

"Аһаа, каганым, аһаа... – Йорыш эти быһа-быһа үс куһуогу кагангга ууруоҕа, бири бэйэтэ ыйыстыаҕа. – Миигин көрөн кэбис, – уонна сутурук курдук сыаны ыстаабакка эрэ ытан иһиэбэ, оннук модьу, ингэс баҕайы. – Тибеттэн күрэтэн аҕалбыт түөрт биэлэрин бөрө тарпыт. Өлүктэрин арыый былдьаан ылбыттар. Си охсуохха наада, сытыйа илигинэ... Бөрөлөр билигин тоттор, дьыэ сүөһүтүн тытыахтара суоҕа. Төһө дабаны куһаҕан бит буоллар, Йорыш бодуноһ аҕаара да хаалыар диэри арахсыа суоҕа.

"Суох, сүөһүтүн тытыахтара суоҕа, ол аата куһаҕангга", – Ак-Күн аһыан баҕарбат, ол гынан баран бөрөлөр кини өбүгэлэрэ, онон кинилэр тобохторуттан akkaастанара табыллыбат. Кини былыргы аҕа төрүтүн, соҕотох тыыннаах хаалбыт уолчааны өстөөхтөр илиитин уонна атабын бысталаан баран бырахпыттарын Тыһы Бөрө тыыннаах хаалларан турар. Ийэ бөрө илиитэ атаҕа суох ол оҕону уйатыгар аҕалан бэйэтин оҕолорун кытта тэнгэ аһаппыта уонна киниттэн тобуһ оҕону төрөппүтэ. Дьэ онтон

үчүгэйи дабаны, куһабыны дабаны, киһили-
ини дабаны, бөрөлүүнү дабаны ингэриммит
саңа дьон төрдө үөскээбитэ. Үгүс
төрүөхтээх, өлбөт-сүппэт дьон-киһи буолан
тахсыбыттара. Ол норуот кагана кини, Ак-
Күн, билигин аан дойду аңаарын бас билэр,
Тангара биэрдэбинэ сотору аан дойдуну
бүттүүнүн дабаны оҕуурдаан ылыаба.

* * *

Төһө да ойут, ойуун түүлүттэн куоппак-
кын. Билигин бөрөлөр тоттор. Ити төһө
кырдыгыҥ дьыл-күн быһаарыаба, ол, бил-
лэн турар, ыраах. Баҕар, ити өбүгэлэрэ сэ-
рэтэр бэлиэлэрэ эбэтэр уоскуйдун, улук-
туйдун, батаһыҥ кыыныгар сылдьан дьэ-
биннириэбэ диэн мөбүттэллэрэ буолаарай,
хаангыҥ кыынньаран биэр, бөрөнү атаба,
сэри дьонун – сэрии уонна охсуһуу, оттон
каганы албан аат аһатарын умнума дииллэ-
рэ дуу?

Кырдык, Ак-Күн өйө-санаата күүрдэ,
ол кутургуйа курдук тоҕо тэбэрэ буолла.
Ити санаата олоххо кириэ илигинэ кини уо-
скуйбат. Соторутаабыта үйэ-саас тухары
өстөөбө Хара-Бокко бэйэтин хотторууну
билбэтэх аатырбыт полководеһа Элчи-Бий
баһылыктаах биэс уон киһини ыппыта. Ак-
Күн кинилэргэ дэлэй бэлэби утары уумму-
та: Элчи-Бийгэ бэйэтин санныттан устан
саарба сонун бэлэхтээбитэ, Хара-Бокко
саамай ыарахан сыаналаах буобура сонун
ыппыта. Кини ойобун кырасаабысса
Көмүс-Слуну эмиз умнубатаба, быыдара
бэргэһэни, алмаастаах моойго кэтэри уон-
на көмүс биһилэби анаабыта. Сотору кини
итини барытын төттөрү былдьаан ылыаба,
онон тоҕо харыстыабай. Дьахтарга ыппыт
бэлэбин эрэ тытыта суоҕа. Ол кэлиэхсит-
тэр кини алта уон алта муннуктаах ураһатын
уонна хайа тааһынааҕар элбэх онно муннь-
уллубут баайын-дуолун көрөн олус
сөхпүттэрэ өтө көстөрө.

Биллэн турар, ыалдьыт саамай күндү
хоһоһо. Кини ити Элчи-Бийдиин сэттэ
түүннээх күнү быһа арыгылаабыта, хоттор-
бут уон икки өстөөхтөрүн бастарын
унгобуттан ыалдьытын муннуктан хаан
бырдангалыар дылы арака иһэрпитэ. Бэйэ-
тэ ол арыгылаһынтан арыый бэттэх кэлби-
тэ. Үргүлдү дабаны барыах киһи аһы үтү
айраны иһэн абыраммыта. (Ол арыгы-
лааһын сүрэбэр оҕустаба эбээт!) Кэлэр
өттүгэр кини оннугар ыалдьыттары кытта
чаҕардара истиннэр диэн бэйэтигэр тыл
бэриммитэ. Ол гынан баран... биэр эмэ
үрүүмкэни сып гыннарар наада... Арака
күүстээх ас, таңгаралар астара. Оннооҕор
кыыллар ыраахтаабылара Хахай кыайбатах
диэн үһүйээн баар. "Уу дии!..." – диэн
киһиргии-киһиргии ис да ис буола олорон
охтон түспүт да, утуйан хаалбыт, ону куобах
сүүрэн кэлэн бытыгын туура тарпыт.

Ак-Күн ол Элчи-Бийдиин мэнээк арыгы-
лаабатаба. "Дьэ, босхо арыгыны кэтэрдэн
биэрдим, аһы да аһаатым, – диэн кыр-
дыаҕас Элчи-Бий итирэн баран киһиргэм-
мит. – Өстөөххөр аһаан баран, ол кэннит-

тэн ньуосканан харабын дьөлө ас диэн
этэллэрин умнума. Каган элбэх да ойохтоох
эбит. Ордук ити хара харахтааба... Чэ, буо-
лан эрдин... Сотору кэһэтиэхпит... Алта ту-
мен бэлэм турар".

Итини Ак-Күн тулуйбута. Посолу өлөрөр
сатамMAT. Ити саамай тигэх саат-суут, ол
изэстэбилэ сэттис көлүөнэбэ тийиэбэ.
Дыҥ иһэ итинизэхэ буолбатах. Итирик
оҕонньор лахсыырын итэбэйиэххэ сөп дуо?
Баҕар, соруйан эппитэ буолуо. Хара-Бокко
түбэһиэх кими дабаны ыппат. Бастаан ы-
тар киһитэ бэйэтэ эрэ буолбакка, үһүс
көлүөнэбэ дьэри кини өбүгэлэрэ төһө бэ-
риниилээхтэрин билиэбэ, ис санаатын тус
бэйэтэ көрөн-билэн итэбэйиэбэ, быһатын
эттэххэ, хас урдаабын уонна чэрдээбин
аабыаба, төһө быттаабын уонна
ирингэлээбин чуолкайдыаба. Баҕар, соруй-
ан үлүннэрэрэ буолуоҕа, дыҥа Хара-Бо-
кко итиччэ сэрии суох буолан, күнү-дьылы
сүүйээри гынара дуу? Мөлтөх сааһыт элбэх
охтоохпун диэн киһиргэнэр, оттон дьа-
дангыбын диэн суланааччы төһө
сүөһүлээбин ахсаанын дабаны билбэт.

Итинтэн көрдөххө, күрүөйэх Эрдэнэ Ла-
аманы итэбэйиэххэ сөп. Кини этэринэн, ол
улуу куйаарга кыһын ириэри буолан мэч-
чирэн муус килиэ буолбут, ынырыктаах сут
түспүт, аһылык суох буолан сүөһү барыта
кэриэтэ өлбүт, ол иһин дьон-киһи аччыкта-
ан сэниэлэрэ эстибит. Ону туһана охсуохха
наада! Хайа үрдүттэн тоҕо анһан кириэн
барытын үлтү сынньаахха, эн дууһаҥ
үрдүгэр үйэ-саас тухары сатыылаабыт
өстөөбүҥ олорор сириҥ күл-көмөр онору-
охха, ирингэрит кутургуйаны ороон ылан
быраҕыахха. Хара-Бокко көхсүн уңгобун
тоһута охсуохха, үс уолаттарын өлөрүөххэ,
оттон соботох кыһын Алып-Нөрөбө ойох
бизэриэххэ, оччоҕо кини күтүөт быһытынан
ол Улуу Куйаар истиэби дьоннуун-киһилиин
бас билэр бырааптанааба. Оттон хайаны,
тайбаны, күдэн курдук хотугу сири Суртул-
душ-Бий дьаһайыаба. Ол эрэри ити бары-
та кини, соботох каган, илиитигэр кириэрэ
буоллар... Ол туһунан саныыр дабаны ыны-
рык, Тангара, төһө да баҕарбытын иһин, ки-
ми дабаны икки төбөлөөбөтөх. Күн-дьыл
аһан иһиэбэ, оччоҕо барыта орун-оннугар
түһүөбэ.

Ол куйаартан тирэнэн баран, араҕас си-
рэйдээх табгачтар сирдэрин дьөлө сүүрдэн,
киһилэр дьааттаах Араҕас муораларыгар
тийиэххэ, онно аҕам улуу каган Күн Уолун
хорсун быһытын хатылыахха, ол гынан ба-
ран тыыннаах хаалыахха, Хара Атыыры онно
уулатыахха уонна бэйэ утабын ханнарыахха.
Онтон эһиһил өссө күүс ылынан баран үгү
үһүгүн арбаа туһаайыахха – кинилэр кири-
эппэс куораттара биһигини тохтотуохтара
суоҕа. Биһиги кинилэри баҕас билэбит,
куйабы кэппит тонкуруун буйууннара, оло-
мо суох өрүстэрэ, баллырҕас бадараанна-
ра, мунгура биллибэт хараҥа тыалара
биһизэхэ мэхэй буолбаттар.

Күрүөйэх Эрдэнэ сөпкө этэр. Истиэп
куйаарыгар билигин куйаас, от үүммэтэх,

аттара ырыгаттар, биһигини утарсар кыах-тара суох. Хас биирдиилэрэ кыһын аһыылларын булунаары сири хаһаллар уонна өстөөбү ыалбыт кыайыаҕа диэн эрэнэллэр. Оттон кыайбатаҕына өссө үчүгэй, өстөөх кинини билиэн ылыаҕа, оччоҕо сирэ миэхэ хаалыаҕа дииллэр. Ол кэнниттэн бэйэтэ түбэхэрин түһээн да көрбөт.

Өстөөх төһө даҕаны элбэх буоллун кутаныма, күүстээх даҕаны буоллаҕына чаҕыйыма. Обуур синнигэс да буоллар ханнык баҕарар аты хамсаппат, оттон үс илии усталаах ох эйиэхэ утары ойон иһэр эһэни тыына суох ытыаҕа.

Ак-Күн ох саатын быатын тардан баран боруобалаары оҕу кыбыппыта. Тугу ытыаха себүй? Эмискэ алта уонча хаамыылаах сиргэ дыабарааскы ойон тахсан олоро биэрбитин биир ытыынан халтаппыта. Харабыла ыстанан тийиэн аҕалаары гыммытыгар: "Ыһаарылаа!" – диэн хаһытаабыта.

Ак-Күн дыабарааскы этин олус себүлүүр, ардыгар убаһа этиттэн даҕаны ордорор. Кини куруутун каган буолбатаҕа, олоҕор арааһы көрбүтэ, этэллэрин курдук, биир күн ат үрдүгэр, иккис күн ат өрөбүтүгэр сылдыбыта, хаанынан даҕаны ытаабыт күннэрдээбэ.

Кинини биирдэ өстөөхтөрө аҕатыттан уоран ылбыттара. Өскөтүн дыабарааскы суоҕа буоллар, тыыннаах хаалара саарбах этэ. Сүлэн баран иһигэр хонуу луугун угабын, онтон отунан суулаан баран итии күл анныгар быраҕабын, оччоҕо олус да миннигэс буолар. "Искин кыаммат буолбуккун, – дии санаабыта кини. – Дыабарааскы этин сиэтэххэ уун кэлэр, ону эн билэбин. Оттон эйигин төһөлөөх толкуй, төһөлөөх үлэ күүтэрий? Чэ, ол эрэри буоллун... Аһаан биэриэххэ наада, кэнники аһыыр да соло суох буолуоҕа".

"Бэртээхэй ыты! – диэн үөрбүтэ Ак-Күн. – Илиим билигин даҕаны бөҕө, хараҕым сытыы эбит!" Баҕар, албас таппытым буолуо. Суох, суох. Ардыгар саанг ситимин кулгаахтар диэри тардан баран бэркэ кыһанан кыгыгыгы, тыал хантан үрэрин, сыалыг төһө түргэнник хамсыырын эмиэ билэбин, ол эрэри сыһан кэбиһэбин. Оттон сороҕор... Бэрт өрдөөбүтэ биирдэ хайдах ыппытын адьас умнубат. Ханна эрэ сүүрдэн иһэн хараҕын кырытынан көрдөбүнэ, үрдүнэн бэрт үһээнэн кус көтөн иһэрэ. Ак-Күн атын даҕаны тохтоппокко эрэ ытан саайбыта, кус төбөтүн оройунан барбыта. Кини кыгыгы да барбатаҕа, үгэһинэн туһулуу тутан баран оҕун тардан кэбиспитэ, көрбүт сиригэр түспүтэ.

"Бэйэҥ илиигинэн, бэйэҥ өйгүнэн эр", – диэн үөрэтэрэ кинини аҕата, билигин Ак-Күн уолаттарын эмиэ ити курдук үөрэтэр. Дьэ, холобур, батаскын баттаҕы таарыйдаххына быһа баттыыр гына сытыылаа эрэ. Итини киһи барыта сатаабат. Итинник батаһынан эрэ өстөөххүн ыгыгыгыгар диэри хайа охсуоххун сөп. Билигин Ак-Күн, биллэн турар, урукку эдэрин курдук буолбатах, ол гынан баран идэтибит сатабыла сыттаҕа...

Сатаабата буоллар Улуу Каганнар Хочолорунааҕы булгуннааха көмүттэрэ өр буолуо этэ. Олоҕор төһөлөөх хабыр хапсыһыны ааста этэй. Төһө даҕаны оччотообуга тыын былдыаһыга буолбутун иһин үксүлэрин умнубута ыраатта.

Каган итини барытын билиэн-көрүүн, сатыан наадата суох курдук. "Мин курдук онор!" – диэбин эрэ кэрэх, тыһыынчанан кэрэдэктэрин субу баар буола түһүөхтэрэ.

Эйиэхэ үчүгэй буоллаҕына, киһиэхэ барытыгар үчүгэй. Ити олус бэрт. Хайалаах сиргэ салгын түргэнник аһар: хас биирдии үүнээйи үрдүккэ талаһар, ситэ охсуон, сизмэтин ыһыан баҕарар, тыынар тыыннаах барыта оболонуон, уһун кыһыны кытта хатыһарга күүс ылыныан саныыр. Хайалар сирэйдэрэ араас өгнөөх сибэккинэн кизеркэйэр, атах сыгыннаах сүүрүөххүн баҕарабын. Тоҕо үчүгэйэ – сүөһүн тот, дыонун тоттор, бэйэҥ эмиэ токкун. Санньыардар, санаабын түһэрэр туох да суох. Манньк быйаннаах сайыны биэрбит Халлаан Тангаратыгар ис сүрэххиттэн махтаабын: кэмигэр илгэлээх ардах түспүтэ, эмиэ да куйааран баран сөрүүкээбитэ, хаһын биирдэ да хаарыйбатаҕа. Быйыл Халлаан сайын диэн тугун дынгнээхтик көрдөрдө: күөх нуолур от киһи төбөтө эргийиэх, сылаанньыыах курдук долгуннар. Тула өттүг сып-сырдык, көңүл, үөрүүкөтүү. Салгын эмиэ тот курдук, ачыктыабыккын, утаппыккын арыынан оҕунохтоабыт курдук аһарар. Итинтэн үөрэнгин тулуйбакка атын үрдүгэр ойон тахсыан. Хойуу окко ат туйабын тыаһа даҕаны иһиллбэт, арай – тирт-тирт – от быһыта барар уонна бочугурастар үргэн көтөн тахсаллар. Аккыттан түстэххинэ, атын түһэ отон ууттутан кып-кыһыл буолар. Оттон ынахтар кэбинэн, ыараханлык тыына, ыгырана-ыгырана онно-манна сыталлар, кинилэр тоттор, түүнүн мэччийэн сөп буолбуттар.

Соторутааҕыта Ак-Күн эмтээх уулаах Ардьан-Уу диэн сиртэн төннөн иһэн аара аймаҕа оҕонньорго Ак-Чамыска таарыйбыта. Эһэтэ үөрэн биир оҕуһу өлөрбүтэ уонна барытын буһартарбыта. Ак-Күн астымматаҕа: түөрт уон киһилээбэ, бары моҕустар, эмтээх уу кинилэр куртахтарын сууйбута, күнү быһа ыгыыр үрдүгэр сахсыллан, биир оҕус этигэр дук буолбат дыон. Ол эрэри Ак-Күн албаһаабыт этэ, барытын кыайан сиэбэтэхтэрэ. Оҕус наһаа эмис этэ, оннук буолуон сөп, ол гынан баран киһи сөҕөрө баар – сыата олус астык, баара эр эрбэбин саҕаны ыйыһыннаххына кэбэрдитинэн барабын. Ол быйыл от сыалана үүммүтүтэн. От буолбатах, бэйэтинэн эмп. "Ол эрэри манньк сайын кэнниттэн кыһыныгар тымныйан ыалдьыы элбиир", – диэн кырдыаҕастар этэллэр. Ол сымыйа. Өскөтүн эн тылыг төрдүгэр диэри сыаны хааланнаххына, ханнык да ырыы ылбат. Тот киһи санаата бөҕөх, күүстээх, кини туохха да кыһаллыбат.

Ак-Күнгэ күн ортотугар диэри көңүлэ суох ким даҕаны чугаһыа суохтаах. Кини

сөҕөтөбүн олорон толкуйдуохтаах, ити бириэмэҕэ кини өйө аһыллар. Ардыгар түүн ортотун саҕана хамначчытын Таас Баһы ыгыран ылар. Ол аата каган төбөтүгэр туох эрэ үчүгэй өй киирбит, ону сарсыардаанга диэри умнуон сөп. Оттон хамначчыта Таас Бас хаһан даҕаны, тугу даҕаны умнубат. Бу дыкти киһи: хаччабар төбөлөөх, кып-кыра, хомурдуос саҕа, ол гынан баран хоннобуун аныттан сабы ороон таһааран илиитигэр эрийэ-эрийэ кэпсээн киирэн бардаҕына, сөҕөнгүн төбөбүн эрэ кэбингнэтиэн. "Суох, суох, итинник буолбатах, – диэн кини эрэ этэр бырааптаах. – Бултуу барар туһунан, мин каганым, эн иллэрээ сыл, эриэн үөн сылыгар, архардар сүүлэрэ киирэр ыйдарыгар, ый туолуутун саҕана, ол аата ый ортото эппитин. Ол кэнниттэн икки хонно баран, хаар саҕа түспүтүн кэннэ барбыккыт. Ол күн Токтомыш-Бий уол оболомута, оттон Ай-Тана эмээхсин тийиһэ ыалдыбат буолбута, тимир ууһа Окраш-Ака саҕа сонун булуммута. Оттон эһиги ол сырыга уон тобус бараны, сэттэ саһылы, үс..." – "Өйдөөтүм! – Ак-Күн хаһыты түспүтэ. – Кырдык оннук этэ". – "... атыр бүүчээни өлөрбүккүт, – Таас Бас салгы кэпси олоҕубута. – Тоһуурга сэттэ бөрө үөрэ түбэспитэ, ол эрэри ону эһиги ыппатаххыт, таһааран кэбиспиккит, бөрөлөр эһиги өбүгэлэргит буоллахтара дии". Билигин Таас Баска соччо наадыбаккын. Хамначчыт Ойгорул Ак-Күнү суруйарга үөрэппитэ. Ол гынан баран бэйэтэ барытын суруйар кыаҕа суох. Таас Баһы сурукка үөрэтиэх баара. Уонна Ойгорулга оскуоланы астарыаха, үөрэнээччилэри бэйэтэ булуноҕа.

**Худуоһунньук Сергей Дыков
уруһуйдара Диваш Каинчин "Пепел
звезд" (Горно-Алтайск, 2006)
кинигэтигэр түһүһүлүннүлэр.**

Надежда ОСИПОВА

**Сцена,
Күлүмнүүр...
көрөөччү
туһунан**

Олунньу 1 күнүгэр Саха театрын быйылгы сезонун премьератын – "Бастын хатыыта" спектакль тула аабааччылар конференциялара ытыллыбыта. Конференцияба көрөөччүлэр режиссер Андрей Борисов, драматург Василий Харысхал уонна театр артыыстарын иннигэр бэйэлэрин санааларын аһаҕастык эппиттэрэ. Кэпсэтии кэрэхсэбиллээх этэ. Ааспыт үйэ сагатыгар олорон ааспыт саха үөрэхтээхтэриттэн биирдэстэрэ В.В.Никифоров

– Күлүмнүүр олоҕо, киэн далааһыннаах үлэтэ дьон-сэргэ билиитигэр саҕа киэнник сырдатыллан эрэр. Онон спектакль көрөөччү ураты болҕомтотун, улахан сэнээриитин ылла. Дьингэр, театральнай эйгэбэ, историяба – бу биир сүдү суолталаах түгэн. "Бастын хатыыта" спектакль сүрүн геройун Василий Никифоровы – Күлүмнүүрү Саха Республикатын үтүөлээх артыыһа Иннокентий Дакаяров оонньообута. Кини Күлүмнүүр уобараһын бу иккистээн арыйыта. Эмиэ Василий Харысхал пьесатынан "Эргиллиэм хайаан да..." диэн Гаврил Никифоров – Манньыаттаах уолун туһунан спектаклга артыыс Күлүмнүүр оруолугар аан бастаан холоммута. Ити түгэн уонна конференция кэнниттэн артыыс айар үлэтигэр үөскээбит интэриэс кинини кытта көрсүһүүгэ сирдээтэ.

Бүгүнгү күнгэ Иннокентий Дакаяров Саха театрын биир инники күөҥгэ сылдьар талааннаах артыыһа. Кини омук, нуучча, саха драматурдарын айымньыларынан отучча оруолу оонньоон кэллэ. Иннокентий Дакаяров бары жанрга талаанын арыйар кыахтаах дэгиттэр артыыс. Трагедия, комедия, олонхо, абсурд жанрдара кини айар үлэтин тэнгэ байыталлар. Эмиэ да көрдөөх-күлүүлээх киһи, эмиэ да суостаах-суодаллаах чиччик, эмиэ да ырыа куттаах лирическэй герой, ону тэнгэ чыыннаах-хааннаах тойон оруоллара артыыс сиппит-хоппут дьобурун, айар талаанын далааһынын туоһулууллар.

Бүгүн Иннокентий Дакайаровы кытта оруолларын уонна артыыс үлэтин туһунан сэнэргэһэбит.

– Кэпсэтиибитин бастакы оруолтан сабалыаха. Театрга бастакы оруолун ханныгый?

– Саха театрыгар дипломнаах артыыс буолан кэлэн баран Андрей Саввич Борисов "Бырасты" (1991 с.) диэн Максим Аммосовка аналлаах спектаклыгар комсомол уол оруолун оонньообутум. Хаайыы сцена-тыгар биир монологтаах эпизодическай оруол. Бастакым ол. Оттон иккис оруолум – Федот Потапов туруорбут "Биһирэм" (1991 с.) комедиятыгар Оохо – Оппуонньа оруола. Ити комедиянан киинэ уһуллубута, онон көрөөччүгэ Оохо оруола киэнник биллэр буолуохтаах.

– Эдэр артыыс уһуйууларыгар, ситэригэр-хоторугар төһө кэм-кэрдии нааданый, биитэр ол оруоллартан эрэ тутулуктаах дуу?

– Мин санаабар оруоллартан тутулуктаах. Практика буоллаҕа ди. Төһөнөн элбэх, ыарахан оруолга мускуллар да, соччон буһар-хатар. Мин үөрэниэм иннинэ театрда биир сүл сцена рабочайынан үлэлээбитим. Ол сылдьан гастролга артыыс тий-бэтэбинэ оонньурум. Биирдэ режиссер Василий Фомин сценаба машинист уол артыыска баҕалаах диэн "Хапсыһы" диэн спектаклга киллэрэн кэбиспитэ. Онон Герасим Васильев, Кирилл Семенов сүрүн геройдары оонньуулар этэ. Мин кылгас кэмгэ көстөн аһар студены оонньообутум. Бу спектаклга икки ыйы быһа сылдыбытым. Дьингинэн, ол Ефим Степанов оруола этэ, ол кэннэ үөрэххэ киирэрбэр олох чэпчэки, бэлэмнээх киирбитим. Щепкин аатынан театральнай училищеба студенттары сүүмэрдээһин суох этэ. Онон Хабаровскайга Культура институтугар киирбитим.

– Хабаровскайга актерскай салаа баар этэ дуо?

– Суох. Режиссерга үөрэммитим. Артыыс үөрэбэ Владивостокка баар этэ. Холбоур, Кирилл Семенов, Маргарита Борисова онно үөрэммиттэрэ.

– Мин сыаналыырбынан эн бастакы дьобуннаах, көрөөччүгэ сүрдээбин биһирэппит үлэбинэн "Дойду оҕото Доргоунап Ньюкулай" спектаклга күтүөт оруола буолар...

– Эн сөпкө этэбин. Тоҕо диэтэххэ, онно артыыс быһыытынан атын өрүтүм арыллыбыта. Сценаба бастакы тойуктааһыным. Онон Тумус Мэхээлэ кэлэн өр кэмгэ дьарыктаабыта. Дьобус эрэри сүрдээх диринг, хоргутуу, хомолто ис хоһоонноох оруол. Ити спектаклга мин оруолум режиссер саҕаны көрдөөһүнэ этэ диэххэ сөп. Оттон миэхэ бастакы дьин сахалыы тыыннаах спектаклым. Спектакль кэнниттэн Тумус Мэхээлэ, Степанида Борисова, "Чолбонор" буолан Францияба музыкальнай фестивалга рок-спектакль онгорммут илдьэ сылдыбыппыт. Барыахпыт иннигэр Үөһэ

Надежда Осиповна ОСИПОВА, театровед.

Бүлүүгэ бараммыт чолбоннору кытта өр баҕайы дьарыктаммыппыт. Ырыаҕа-тойукка киирээрбэр бу үлэ элбэҕи биэрбитэ.

– **Эйиигин ханнык амплуалаах артыыс диэххэ сөбүй?**

– Амплуа диэн... Оруолларбыттан көрдөххө барытын оонньуу сатаабыппын: трагической, көрдөөх-күлүүлээх, омсолоох оруоллары, сүрүн геройу. "Танцплощадка" Харчылаах киһититтэн саҕалаан омсолоох оруоллары син балайда оонньоотум. Холобур, "Көнгүл итии күнүгэр" Шрам, "Сэттис аанньалга" Гош, "Сааскы кэмгэ" Сыллай Луха. Онтон комической оруоллары көрдөххө: "Наара Суох-2" спектаклга Балтараа Сирэйи, "Наара Суох-1" – Күтэр Боронкууйабы, "Лоокуут уонна Ньургунун" спектаклга Мөлчөгү, "Кэргэн кэпсэтиигэ" Подколесины оонньообутум. Трагической хабааннаах оруолбунан "Илиир хоруолга" Уодьуманы ааттыахха сөп, Бу санаатахха, кырдык, барытын боруобалыы сатаабыппын.

– **Оччотугар эйиигин дэгиттэр таланнаах бары жанрдарга оонньуур кыахтаах артыыс диэххэ сөп эбит. Оттон бэйэн ханнык оруолу талыан этэй?**

– Билбэтим. Тугу биэрэллэринэн оонньуубут. Биһиги улаханлык талбаппыт быһыылаах.

– **Оччоҕо ханнык жанрга ордук тартарабынын диэн ыйытыым?**

– Ханныгар тартарабын диэн буолбакка, ханныгын ордоробун диэтэххэ, бэйэм санаабар, комической оруоллары ордоробун. Комической оруол оонньуурга ыарахан дииллэр. Ол иһин буолуо, үлэлииргэ хайдах эрэ интэриэһинэй. Холобур, комической оруол олус чараас тутулуктаах: сыһа оонньоотун, сыһа тутуннун да, көрөөччүгү ылыммат. Күлүүлээх оруол – артыыс табыста да күлэн бараллар диэн бөрүстүөй өйдөбүл буолбатах. Уобараһы хайдах онгороргуттан, саамай уустуга онно, мин санаабар, комической оруол сыаналанар. Сүрдээх ыарахан буолар. Туох диэн баар: комической оруол диэнгин аһары түһүөххүн сөп. "На поводу у зрителей" диэн. Артыыстар саамай куттанар суоллара ити баар.

– **Наһаа оонньоон кэбиһии.**

– Оннук. Дьэ буллуллубут уобарас хаачабын аһары түһүмүөххэ наада. Күн аайы онтуккун көрдүүгүн. Дьэ, холобур, көрөөччү күл да күл, үөр да үөр буолуо, онно астынангын эбэн биэрэбин, ордук хамсанабын. Оччобуна кэнники көрбүтүн уобараһын сымыйа курдук буолан хаалар. Онон кутталлаах даҕаны, ыарахан даҕаны. Миэхэ оннуга үлэлииргэ интэриэһинэй.

– **Эн санааҕар сахалыы күлүүлээх оруолларга ханнык эмит критерий баар дуо?**

– Ол жанрыттан тутулуктаах. Ханнык жанрга оонньуургуттан. Билигин көрөөччүбүт наһаа сайынна. Артыыстар эмиэ син биир сайдыахпытын наада. Оруолбун бэлэмниирбэр тус бэйэм мультитка, киинэҕэ

тугу эмэ көрүөхпүн сөп. Чэ уонна саамай элбэби артыыска кинигэ бизрэр эбит. Сахалар комедиябыт чыпчаала – "Наара Суох" спектакль. Сценаба турбута түөрт уон сыл буолла. Холобур, критерийбит ити баар. "Наара Суох" спектаклы өр бабайы гастролга илдэ сылдыбыт буоламмыт, кэнники оонньуур артыыстар уобарасытын үчүгэй бабайытык буллубут. Олус чэпчэки-тик барар спектакль. Бары спектаклартан барытыттан. Көрөөччүлэр билингээнгэ диэри саалаба толорулар.

– **Ханнык литератураны аабабын?**

– Билигин барытын аабабын. Уус-уран, историческай, научнай литератураны уонна документалистика эмиз интэриэһинэй. Кини аймах кэммитэн кэмигэр муодунай диэн үлүһүйэр литератураларыгар тийэй. Былырыын, холобур, "Код да Винчи" кинигэ, киинэ тула мөккүөр интэриэһинэй этэ. Аабар кинигэлэргиттэн тугу оонньооххун бабараргын барытын булуохха сөп. Холобур, Акунины ылан көр. Уобарас, оруол арааһа онно сурулла сылдьар. Аныгы суруйааччы буолан бүгүнгү олобу кытта ситимнээх дии саныбын.

– **Кэнники кэмгэ эн үксүн сүрүн оруолларга киирдин. Бөдөн оруоллар эн айар үлэбэр "Илиир хоруол" спектаклтан сабаламмытара диэн чопчу этиэххэ сөп. Онон Уодьуман оруолуттан сабалаан Чугдаан Бухатыыр, Чыныс Хаан, Күлүмнүүр курдук кэнэбэс театр историятыгар бэлиэ түгэнинэн аабыллар оруоллар тустарынан кэпсэтиэх.**

– "Илиир хоруол" спектакль тахсарыгар өр бэлэмнэммиппит, үлэлээбиппит. Чэ, икки сыл курдук остуол үлэтэ буолбута. Артыыстар бэйэбит тылын-өһүн ингэнтонгон туран көннөрбүпүт. Онтон туох эрэ табыллыбакка, Андрей Саввич үлэбитин тохтото сылдыбыта. Остуол үлэтэ итинник барбыта. Онтон сценаба спектакль адьас түргэнник тахсыбыта. Бу Андрей Саввич түргэнник тахсыбыт саамай бастакы спектакла. Премьерата Москваба "Учитель и ученики" диэн биллиилээх режиссер Андрей Гончаров үбүлүйүгэр аналлаах фестивалга буолбута. Онон бастакы күннэрибит түүл-бит курдук ааспыттара. Онтон кэнники, икки-үс сыл буолан баран, Андрей Саввич сагаттан онгорбута. Онон дьэ артыыс быһыытынан үчүгэйдик үлэлээбиппит. Ол кэнниттэн спектакль Россия Госбириэмийэтин ылбыта. Иккистээн үлэлиирбитигэр спектакль кылгаабыта. Ол кэмгэ Опера уонна балет театрыгар дьукаах олорор этибит. Сцена эргийэр муостата алдьанар хайыыр буолан улаханник атахтыра. Ол иһин аны итинтэн арахсар ньыманы көрдөөбүпүт. Сценаба миэстэтин уларыта сылдьар улахан кирилизскэ көлөһөлөрү кэтэрдибиппит кэннэ спектакль динамика-та (тэтимэ) биллэрдики түргэтээбитэ. Күннэри-түүннэри сүрдээбин ылсан туран үлэлээбиппит. Онтон ордук астынабын уонна саамай астынарым – өр оонньообуппүт. Онон мин, артыыстар бары даҕаны бу-

олуо, ити спектаклтан улаханник дуоһуй-буппүт.

– **Спектакль сүрдээбин табыллыбыт ансамбллаах, састааптаах этэ дии.**

– Олус үчүгэй ансамбллаах. Уонна саамай үчүгэйэ диэн, хайдах эрэ сахалыы бабайы тыыннаах буолбута. "Айталлар" музыкалара да киирэн уонна мин хайдах эрэ "Улуу Кудансаба" маарыннаппытым. Симон Петровиһы солбуйдахтарына аны да көрдөрөрбүт буолуо.

Ааспытын кэннэ көрдөххө Уодьуман уобараһа үс-түөрт сыл буолан баран биридэ сиппитэ. Бэйэм санаабар. Дьингэнэн, ом-соллоох герой оонньуурга судургу эбит. Мин артыыс быһыытынан этэбин. Тоҕо диэтэххэ, сүрүн герой баар, ону утарылаһар туоһа, кимизэхэ эмэ көрөөччү син биир наадылар. Онон оонньуурга, мин санаабар, судургу. Артыыс судургутук сыһаннаһахтаах эбит. Улаханник төбөтүн сыһына барбакка. Авторы батыһаахха наада эбит, тугу бабарарын. Уопсайынан, автор персонажтары хас эмэ сылы быһа төрөтөр. Онон артыыс авторы кытта хайаан даҕаны үлэлиэн наада эбит. Ханнык бабарар геройга: сүрүн да, ом-соллоох да буоллун. Артыыс бэйэтэ толкуйдаабатах буоллаба дии.

– **Билигин саҥа режиссердар сүрүн геройга сыһыаны, пьеса үгэс буолбут аабыллытын алдьатан эрэллэр дии. Холобур, Кирилл Серебренников "Гамлеты" туруорарыгар Гамлет сүрүн герой буолбатах, туох баар быһыы-майгы, конфликт үөһэ өттүгэр Клавдий үрдээн тахсар.**

– Ити уруккаттан баар. Боростуойдук эттэххэ, саҕаны көрдүүлэр. Холобур, көрөөччү пьеса түмүгүн билэр буоллаба дии. Ол иһин режиссер көрөөччүнү соһутуон, интэриэһиргэтиэн наада. Ол иһин саҕаны көрдүүлэр.

– **Чугдаан бухатыыр оруола, биллэн турар, олонхо театрыгар үктэнии буоллаба.**

– Эмиэ өр бэлэмнэммиппит, тоҕо диэтэххэ, олонхо улахан бэрт. Куттанар да, долгуйар да этибит. Андрей Саввич олонхоҕо олох оҕо курдук бүөбэйдээн сыһаннаһара. Олонхо иннинэ Кулаковскай "Ойуун түүлэ" сценаба тахса сылдыбыта. Онон Тумур Мэхээлэлиин бэлэмнэммиппит. Сахалыы тэтимэ, хамсанылары балайда үөрэппиппит. Онтон "Кыыс Дэбилийэ" түүһүнэн кэбиспиппит. Бастатан туран ыллыырга үөрэппиттэрэ. Дьэ, миэхэ ол ыарахан үлэ, дьяныардаах дьарык этэ. Мин "Кыыс Дэбилийэ" уон бири ырыаны туйабын. Хаһан да ыллаабатах киһиэхэ тахсан ыллыра манан дьыала буолбатах эбит. Онуоха олонхо тойуга толорорго туспа уустуктардаах. Онон Степанида Ильиничнаны, дьэ, улаханник сөхпүтүм. Партнерша быһыытынан сүрдээбин көмөлөспүтэ, тирэх буолбута. Холобур, репетицияга күөмэйинг ыалдыа сылдьан кэлэбин. Ыллыбыты. Мин ырыам кэнниттэн Степанида Ильинична ыллаахтаах. Онон кини эйигин

**Василий Никифоровы –
Күлүмнүүрү бастакынан
үөрөппит уонна кини аатын
төнүннэрэргэ улахан
сыратын биэрбит учуонай
Ираида Самоновна
Клиорина суруйарынан, 60-
с сылларга Ойуунускай
аатынан Саха
музыкальной-
драматической театра
киниттэн саха бастакы
бырааһын Прокопий
Нестерович Сокольников
туһунан пьесаба
көһнөрүүлэри онгороругар
көрдөспүт эбит.**

олус болжомтолоохтук истэр эбит этэ. Көмөлөһөн биэрэр. Тональноһун намтатан биэрэр, матыпкын кыратык да сыһа ыл-лаатаххына, тутатына билэр. Киһи сөбөр.

– **Салайан биэрэ сылдыар эбит дии.**

– Тутар. Син биир киниэхэ тэһнээнгин ыллыахтааххын, ол иһин ардыгар эйигин харыстаан куолаһын мөлтөтөн биэрэр. Олус болжомтолоох этэ. Кыайан туойбакка эрэй бөбө көрбүтүм. Тойук боростуой ырыа буолбатах. Көрдөххө мелодията суох курдук гынан баран, толоруллуута олус уустук. Үөһэттэн тональноскын сабалаатахха, аны кыайан аллараа түспэккин. Сыһа туттангын үөһэттэн сабалаатын даһаны аллараа түһэрэргэ балайда ыарахан. Толоруллар техниката ыарахан.

– **Бу иннинэ эн олонхону төһө билэр, олонхонон үлүһүйэр этигиний?**

– Син биир артыыс быһыытынан. Олонхону аахпытым, Гаврил Колесов үһүл-тарбыт ырыатын истибитим. Артыыстарга олонхону аабын диэн сорууда мэлдьи биэрэллэр этэ.

– **Бэйэң олонхону сөбүлүүгүн дуу?**

– Саха буолан баран... Эппиккэ дылы, баарбыт-суохпут. Мин дьонум Дакаяровтар Онхойго революция кэнниттэн "Ньургун Боотур" олонхону туруорбуттар эбит. Аһам кыра эрдэбинэ улахан эдьийдээбим бэйэлэрэ мустаннар олонхону оонньообуттар. Аһам кыра эрдэхпинэ өлбүтэ. Өйдүүрүм диэн, аһам ыллыыр этэ. Оттон эбэм наар олонхолоура. Оһох иннигэр миигин көтөбөн оһорон хамсатын тарда-тарда олонхолоур этэ. Ол тойугар бигэнэн утуян хаалааччыбын. Утуя сытан дьэ барытын түһээн көрөр эһим. Бухатыр абааһыны кытта охсуһарын. Баһар, ол иһин артыыс буолбутум буолуо. Мин кыра эрдэхпиттэн артыыс буолуохпун баһарар эһим.

– **Оскуолаба сылдьан сценкаба оонньоур этин дуу?**

– Кыра сценкаларга оонньоур эһим. Оһо эрдэхпиттэн наар кинигэни ааһарым. Телевизоры көрө-көрө үтүктэр-хайыыр буоларым. Артыыс буолабын диэммин төрдүс кылаастан быһаарыммытым.

– **Чыңгыс Хааны оонньооххун баһарар этин дуу?**

– Ханник баһарар артыыс итинник оруолга санаатын уураар. Буолаары буолан саха, азиат сирэйдээх киһи уон оччонон оонньоон баһарар.

– **Оттон Чыңгыс Хаан оруолун туһунан мин, бастатан туран, сатаммыт оруол дуу, сатамматах оруол дуу диэн толкуйдуубун. Эн бэйэң туох дии саныыгын?**

– Чыңгыс Хаан, чахчы, ыарахан оруол. Тоһо диэтэххэ, спектакль үс чаас барар, оттон мин сценаба сүүрбэ мүнүтэ эрэ буолабын. Ол сүүрбэ мүнүтэ иһигэр муударай хаан, сааһырбыт сэриинит уобараһын көрдөрүөхтээхпин. Ону кылгас кэмгэ сценаба оонньоур – артыыска ыарахан соруудах. Сценаба хара маннайгыттан бүтэһигэр диэри киирдэххинэ, артыыс араас ньымата

элбэх – оруолга сыһа киирэбин уонна уутуйан туран оонньоугун. Оттон манна сылдьан-сылдьан баран, спектакль бүтэн эрдэбинэ биирдэ киирэбин. Онон ыарахан. Андрей Саввич туруорар спектакллара баһарыла – ол оруол сатаммыт дуу, сатамматах дуу диэн буолбакка – спектакль хайдаһый диэн ыйытыкка эппиэттииллэр. Спектакль сатаммыт буоллаһына, ол аата оруолун сатаммыт буолар. Кини оннук табыгастаахтык персонажтар ансамблларын туруорар.

– **Оччоһо кини сүрүн болжомтотун ансамблга уураар дуу?**

– Оннук. Спектакль хаамытыгар мэхэйдээбэт буоллун да, ол аата үчүгэй, мин санаабар. Кини оннук режиссер.

– **Оччоһо артыыс туох соруктааһый спектаклга киириитигэр? Ансамблын тутта сылдыахтаах диэн...**

– Чуолаан ол саамай ыарахана. Ансамблга мэхэйдээбэккэ бэйэң линиябын тутуохтааххын. Режиссер тугу этэрин онгоруохха наада, ордугу, бэйэң толкуйдаан буолбатах. Артыыска саамай ыарахана ол. Холобур, көңүл биэрэн кэбистэхтэринэ, мин хайдах баһарар оонньоом, көрөөччүнү хайдах баһарар албынныахпын сөп. Ханник баһарар идэтибит артыыс оннук гынар кыахтаах. Ханник баһарар уобараһы айан таһаарыахха сөп. Оттон режиссер эппит рамкатыгар сылдьан оонньоурун, этэбин дии, ол үс чаастан сүүрбэ мүнүтэтигэр оонньоугун, ордук ыарахан. Онон интэриэһинэй. Ол аата артыыһы оонньооптох диэн буолбатах. Төттөрүтүн ыарахан, онон интэриэһинэй.

– **Аны "Бастың хатыыта" спектакль, Күлүмнүүр оруолун туһунан кэпсэтиэххэ...**

– Күлүмнүүр оруолугар артыыс быһыытынан үлэлииргэ Чыңгыс Хааннааһар арыычча чэпчэки соһус. Сабаланыаһыттан бүтэһигэр диэри спектаклга бааргын. Дьэ, онно актер эбээһинэһэ элбэх. Холобур, темпоритмгын (тэтимгин) тутуоххун наада. Бу спектаклга режиссер, драматург, артыыстар буолан бииргэ элбэһи үлэлээтибит. Спектакль эмиэ прогона суох тахсыбыта. Кэнники спектаклларбыт барыта прогона суох тахсар буоллулар. Ол иһин бэһисалтыс спектакль кэнниттэн, дьэ, оруолгар киирэбин.

– **Андрей Саввич Күлүмнүүрдээх Маайа тапталларын сценатын уларыппытым диэбитэ.**

– Мин тылларбын ылан биэрбитэ. Холобур, Күлүмнүүр кыһы таптаабат, киниэхэ саха инникитин көрөр. Эдэрдэр үөрэхтэниэхтэрэ диэн. Маайа бэйэтинэн таптыыр. Оннук көрүүнү тутуһан оонньообуппут.

– **Оттон дыһнээһэ хайдах эбитий? Харысхал конференцияба эйигин сүрдээһин элбэһи үөрэттэ, аахта диэн эппитэ.**

– Кинилэр сыһыаннарын туһунан кинигэһэ да, докумуонһа да суох. Харысхал икки-үс сурук баар диэбитэ. Кини кэпсээни-

нэн бэйэ-бэйэлэрин кытта суруйсаллар эбит. Мааһа тылбаасчыт эрэ быһыытынан үлэлээбэтэх, Күлүмнүүргэ секретардыы сылдыбыта биллэр. Ол кэмгэ кинилэр сыһыаннарын туһунан дьон хобо-сибэ баар эбит. Оттон кэргэниттэн арахсыбыта баар суол. Кэнники Күлүмнүүр өссө нуучча ойохтонор.

– **Көрөөччүлэр конференцияларыгар тахсыбыт биир мөккүөргэ тохтуохпун баҕарабын. Василий Никифоров аата даҕаны Күлүмнүүр, онон күлүмнүөхтээх. Оттон спектаклга Күлүмнүүр биир кэм санааҕа-онооҕо баттатан сылдыар киһи диэн... – ити биир санаа. Оттон артыыс Дакаяров саамай сөпкө оонньоото, Күлүмнүүр итинник нус-хас киһи этэ диэн иккис санаа. Оттон эн хайдах киһини оонньоотун?**

– Дьингэр, пьеса үһүн этэ. Онно барыта баар. Күлүмнүүр этэн-тыһынан, сангаран-ингэрэн күлүмнүүр сценаһа дьингэҕэ мунньахтар. Биэс мунньах баар буолуохтаах этэ. Биэс мунньах тыл этиэхтээх. Оттон спектаклга биир да мунньахпыт суох, барыта быһыллыбыта. Соҕотох тыл этиитэ киирбитэ радио нөҥүө бэриллэбитэ. Режиссер Күлүмнүүр тус олобун саамай тутуах түгэннэрин көрдөрөр. Ол мунньахтары барытын киллэрдэбинэ, спектакль хаамыыта олорон хаалар. Оттон Күлүмнүүр бэйэтэ сүрдээх араатар. Аатын ис хоһооно онтон тахсар. Кини адвокат буолан суукка этэн-тыһынан, ханнык да буруйдаах киһини сатаан көмүскээн ылар эбит. Ол иһин Күлүмнүүр диэбиттэр. Биһиэхэ биир да оннук сцена суох.

– **Күлүмнүүр олобуттан билбэппит элбэх, онон өссө биир манньк мөккүөргэ тохтуохха. Кини либерал, ол эрээри тойон быһыытынан баттыгастаах дуу, суох дуу? Холобур, спектаклга отчут-масчыт Боппуок этэр дии: бачча сүөһүбүн тутан ылбыта, олус баттыгастаах киһи диэн.**

– Кини улаханньк тойоннооботоҕо ээ. Земствоҕа председателлээбитэ эрэ уонна кулубалаабыта, икки дуу, хас эрэ сүл.

– **Дьэ ол кулубалаан олорон баттыгастаах этэ диир Боппуок.**

– Кулуба диэн эбээһинэс, онтукатын толордоҕо дии. Кини улаханньк дьону көлөһүннээн сытыһа байбатаҕа. Оттон сүөһүтүн тутан ылбыта диэн буолбатах. Ол адвокаттаабытын төлөбүрэ. Ити, дьингэ, боростуой. Ынаһын ол саҕана икки солкуобай. Адвокат төлөбүрэ, Грамота диэн ол саҕана саамай ыарахан. Кинигэ диэн ол саҕана билингги массыына сыаната. Ханнык баҕарар кинигэ. Бэйэтэ алдьархай бай киһи. Кинигэтинэн. Үс дуу, түөрт дуу сыарҕаҕа соһуллар кинигэлээх. Собуруу, омул сирдэригэр сылдьан кинигэлэрин кытта ылар эбит. Ынаһ сыаната ол саҕана олох да кэппизикэ. Кини Боппуоктан уон солкуобайы ылыахтаах. Онуоха Боппуогун харчыта суох, ол иһин сүөһүтүнэн биэрэр. Үс сүөһүгэ алта солкуобай буолар. Оннук

өйдүүххэ наада. Ону араастаан хайдах баҕарар өйдүүххэ сөп. Ол иһин Андрей Саввич тугу барытын хайдах баҕарар эргитиэххэ сөп диэн этэр. Ынаһ сыанатын билбэт киһи Боппуок эппититтэн кырдык баттыгастаах киһи диэн сыаналыыр буоллаҕа.

– **Спектаклы көрөн баран мин Күлүмнүүр киһи быһыытынан майгыта ситэ арыллыбата дии санаатым. Ол быһаарыллыан сөп. Бастакытын, үөрэтиллиитэ. Кинини Алампа курдук ымпыгар-чымпыгар тийэ үөрэтэ иликтэр. Оннооҕор Алампа хайдах күлэрин билэллэр эбит. Аны пьесата хайдах суруллубута, сиппитэ-хоппута туспа драматургия боппуороһа. Онон, мин санаабар, киһи быһыытынан хаачыстыбалара, майгыта, дууһата бииргэ**

түмүлүннэбинэ эрэ уобарас ситэр. Спектакль быһыыны-майгыны кэпсиир сизиринэн баран иһэр. Оттон эн аахпыт киһи көрүүгэр кини хайдаһый?

– Оттон суруктарыттан көрдөххө, аахтаахха, интеллигент баҕайы киһи эбит. Үлүгүрдээх охсунуулаах кэмгэ да олордор, улаханньк кими да үөбэн суруйбута суох. Күлүмнүүр олобун, научнай, общественной үлэтин үөрэтии театртан төрүөттэнэн саҕа-ламмыт эбит. Василий Никифоровы – Күлүмнүүр бастакынан үөрэппит уонна кини аатын төһүннэрэргэ улахан сыратын биэрбит учуонай Ираида Самоновна Клиорина суруйарынан, 60-с сылларга Ойуунускай аатынан Саха музыкальнай-драматической театра киниттэн саха бастакы бырааһын Прокопий Нестерович Соколь-

**Саха көрөөччүтэ
биһигини кытта тэнгэ
сылдьар. Театры наһаа
сөбүлүүр. Биһиги
көрөөччүлэрбит атын
куорат, дойду театрдарын
оонньууларын көрүүхтэрин
баҕарабын.**

ников туһунан пьесаҕа көннөрүүлэри онгоруугар көр-дөспүт эбит. Сокольников үөрэтэ сылдьан 1912 сыллаахха Романовтар дьиэлэрин 300 сылын бэлиэ-тээһингэ Саха сириттэн талыллыбыт депутаттар туһунан докумуоннары көрөр. Онно аан бастаан В.В.Никифоров аатын көрсөр. Оттон ыла Клиорина Никифоров – Күлүмнүүр олобун чинчийэр. Күлүмнүүр революция кэнниттэн 1926 сыллаахха Өлүөхүмэ нэһилиэктэринэн экспедицияҕа барар. Онно олохтоох салайааччылар буруйдарынан дьон наһаа дьадаҥытык олохторун көрөр. Ол кэлэн салайааччылары үгсэрин онугар баар быһыыга-майгыга олобуран отчуот эрэ суруйар. Оттон ол үгсүбэтэх содулугар бэйэтин "сэбиэскэй былааһы утарар бөлөх идеолога" диэн буруйдаан дьыалаҕа түбэһиннэрэллэр. Күлүмнүүр онно хаайаллар. Ити 1927 сыл. Оттон Күлүмнүүр бэйэтэ норуот санга былааска хайа кыалларынан культурнай, прогрессивнай суолунан киирэрин туруулаһпыт киһи. Саха норуота үөрэхтэнэн сайдарыгар үлэлээбит, олобун бүтүннүү онно анаабыт. Дойдунан, норуотун сүрдээбин таптыыр, дыһынээх патриот.

– **Оччоҕо олох прогрессивнай миссиялаах эбит дии.**

– Кырдык дыһынээх либерал. Бастагы интеллигент эбит.

– **Сцена олоҕор төнүннэххэ, артыыс ханнык сыанабылга наадыарый? Көрөөччүлэр дуу, идэлээх дьон сыанабылыгар дуу?**

– Барытыгар наадыабын. Көрөөччү да этэригэр, хаһыакка рецензия да тахсарыгар. Син биир барытын көрөбүн.

– **Хайдах ылынабыный?**

– Мин баарынан ылынабын. Куһаҕан диир буоллахтарына, кырдык куһаҕан буолуо. Көрөөччүгэ ол көстөр. Кини ол биһиги прогона суох оонньуу сылдыарбытын хантан билиэй. Холобур, атын театрдар бирий ангаардас сценаҕа репетициялыыллар уонна уончата прогоннууллар. Биһиги бирдэ да прогоннаабакка көрөөччүгэ сыаналата тахсабыт. Онно көрөөччүгэ буруйа суох буоллаҕа дии. Хайдах эрэ оннук буолан хаалар. Ол иһин алтыс, онус спектакль кэнниттэн оруолунг ситэр. Аны туран спектакль икки-үс ый арыттаах көрөөччүгэ тахсар. Ол артыыс үлэлииргэр куһаҕан.

– **Артыыстар репертуар быһыытын элбэхтик оонньооххутун баҕарабыт дуо?**

– Оннук оонньонуллуохтаах. Оччобуна эрэ спектакль бэйэтин олобунан олоһор, оттон артыыс оруола чочуллар, ситэр.

– **Билингги артыыс төһө ноборуускалаабыт? Иллэн кэмнээххит дуо?**

– Иллэн кэмим элбэҕэ буоллар, өссө үчүгэй буолуо этэ.

– **Тоҕо?**

– Хамнаспыт кыра буолан, биһиэхэ бириэмэ наада.

– **Хамнаһы кытта ол туох сибээс-тээбий?**

– Оттон ханна эрэ үлэлиигин, ханна эрэ харчы өлөрөбүн. Оҕолоргун, дьэ кэргэнгин иитиэххэ наада.

– **Оттон кыратык иллэнсийэ түстэххинэ...**

– Москва театрдарын спектаклларын үчүгэйдик көрө сатыыбын. Билигин "Культура" канал баар, онон үчүгэй. Онно көрдөрөр спектаклларын барытын кэриэтэ көрөбүн. Галина Волчек "Три сестры" спектаклын соторутааҕыта көрдөрбүттэрэ. "Современник" спектаклларыттан өссө "Вишневый сад", "Мамапасынсобака" спектакллары сөбүлээн көрбүтүм.

Марк Захаров "Шут Балакирев" спектакла олус үчүгэй. Иннэ көрө олоһон артыыстар оонньууларыгар ымсыырабын. Үлэлээбиттэрэ көстөр. Сүрдээбин бириинчиктэһэн үлэлииллэр, хас биирдии хамсанылар толкуйдааммыт, сатаан аабыллар буолар.

– **Оттон биһиэхэ тоҕо оннук суобуй?**

– Билбэтим.

– **Эн оннук спектаклларга оонньооххун баҕарабын дуо?**

– Оруолбар төһө кыалларынан режиссеры кытта элбэхтик үлэлээн, уобараһы чочуйан, хас биирдии түгэнэ үчүгэйдик толкуйдааммыт спектаклга оонньооххун баҕарабын. Биһигини, режиссердары, остуол үлэтэ, актердары кытта үлэ диэн үөрэппиттэрэ. Дьингэнэн, оннук үлэлиэхтээххин. Оччобуна уобарас ымпыга-чымпыга тахсар.

– **Арай Сергей ымпыгар-чымпыгар тийэ үлэлиир быһыылаах дии. "Макбет" спектакль тахсарыгар оннук үлэлээбиккит дуо?**

– Суох.

– **Кини эмиэ хас биирдии мизансценаны туочунай, чуолкай онгоруон баҕарар дии.**

– Баҕарарын баҕарар гынан баран эмиэ бириэмэтэ суох. Бачча чыыһылаҕа спектаклы таһаарабын дириллэр. Уобараска толору кыабынан үлэлиирбит буоллар бэрт буолуох этэ.

– **Эн ханнык баҕарар режиссерга оонньооххун сөп дуу?**

– Билинггитэ режиссердарга барыларыгар оонньуу сылдыабын. Эн артыыс буоллун да, килиэбинг оннук. Режиссер тугу баҕарар да, ону эн онгору сатыахтааххын. Дьэ, ону кыайбатаххына, куһаҕан артыыс буоллабын дии.

– **Эйиэхэ режиссер идэлээбин наһаа көмөлөһөр быһыылаах...**

– Оннук. Көмөлөһөр, онон үчүгэй.

– **Оттон театр репертуарыгар ханнык спектакллар баар буолуохтарын баҕарабыный?**

– Билигин режиссер элбээтэ, онон репертуар тутасыйыа суоҕа. Мин санаабар, Андрей Саввичка үөрэнэн театр труппата тугу барытын оонньоур кыахтаах буолла. Омук даҕаны, нуучка классикатын да. Мин саамай үөрэрим диэн Москваҕа, атын да сирдэргэ бараммыт чугуруннуу, саарбах-

ты сьлдьыбаппыт. Биһигини Саха театра диэн үчүгэйдик билэллэр эбит. Ааспыт сезонҕа Бурятиянан, Монголиянан, Туванан, Хакассиянан сьлдьыбыппыт. Артыыстар бэйэ-бэйэбитин кытта билсэн кэпсэтэбит. Онно, дьэ, биһиги оонньуурбутун сөбө-махтайа көрөллөрүн билбитим. Хайдах итинник оонньуугутуй дииллэр.

– **Азия театрдарын аанын Саха театра Федот Потапов кэнниттэн өр кэм буолан баран дьэ арыйда. Эн санааҕар Азия театра Европа театрдарыттан тугунан уратылааҕый?**

– Дьингинэн, барыта биир. Син биир бүтэһигэр тийиэн барыта биир буолан тахсар эбит.

– **Биир оскуоланы барбыт курдук дуо?**

– Оннук эбит. Барыта биир, жанрдарынан эр арахсар эбит. Театральнай искусствона барытыгар. Балекка, операҕа да, драмаҕа да. Арай оонньуур ыллыгын хайысхата тус-туһунан. Оттон көрөөччүгэ тахсарын син биир. Чэ, биэтэк биир эбит.

– **Эн көрөөччүгү хайдаҕый?**

– Саха көрөөччүтэ биһигини кытта тэҥгэ сьлдьар. Театры наһаа сөбүлүүр. Биһиги көрөөччүлэрбит атын куорат, дойду театрдарын оонньууларын көрүүхтэрин баҕарабын. Оччобуна тэҥнээн көрөн биһиэхэ, бэйэлэрин театрдарыгар, дьингнээх сыанабылы биэриэ этилэр.

– **Соторутааҕыта Бурятия театра кэлэн ыалдьыттаабытын курдук гастроллар наадалар диэн этэбин дуо?**

– Өссө Тува, Хакас, Алтай, Монголия театрдары утумнаахтык кэлэллэрэ буоллар биһиэхэ, көрөөччүлэргэ үчүгэй буолуо этэ.

– **Эйигин көрө кэлэр сүгүрүйээччилэрдээххин дуо?**

– Миигин көрө кэлэллэр үһү диэн истибитим. Оттон тус бэйэбэр ким даҕаны иннэ диэбэтэҕэ. Хайгыыллара үчүгэй, туох да куһаҕана суох.

– **Кинилэргэ анаан оонньуугун дуу, барыларыгар дуу?**

– Хайдах сатанарынан оонньуубун. Биир да, биэс да көрөөччү кэллин артыыс син биир оонньуур. Артыыс көрөөччүгэ кыһалыа суохтаах, биһигини оннук үөрэтэллэр. Көрөөччү баар буоллун, суох буоллун оонньуохтааххын. Көрөөччүгэ режиссер кыһалыахтаах. Режиссеру онно үөрэтэллэр. Режиссер көрөөччүнү санаабатаҕына спектакль буолбат. Ол Виктук дуу, биитэр ким эр театра буолан хаалыаҕа. Оттон режиссер көрөөччүнү билиэтэххэ, үөрэттиэхтээх. Андрей Саввич мэлдьи көрөөччүнү кэтээн көрөбүн диир. Кини хайдах спектаклы көрөрүн, тугу баҕарарын. Оттон артыыс көрөөччүнү манаатаҕына кыайан оонньообот. Сценаҕа төрдүс истиэнэ баар диэн биһиэхэ үөрэтэллэр. Артыыска көрөөччүгэ эмиз биир истиэнэ буолуохтаах. Артыыс барыта ону тутуһа сатыыр.

– **Эн санааҕар биһиэхэ театр оруола тугуй?**

– Театр үлэһитин быһыытынан патристическай санаалаахпын. Театр, бастатан туран, олох сизеркилэтэ. 1995-1996 сылларга манньк түгэн буола сьлдьыбыта: көрөөччү театрга олох сьлдьыбат буолбута. Интэриэс мөлтөөбүтэ.

– **Экономикабыт сатарыйбыт кэмэ этэ.**

– Онтон, дьэ, бу кэнники биэс-алта сьл саала мэлдьи тобус-толору. Тьаҕа сырыттаха, дьон театры сэнгээрбэтэ сүрдээбин биллэр. Олох наадыйбаттар этэ. Онтон биэс-алта сьл буолан баран олох кьра оҕолор кьтта айахтарын атан баран оонньууну сэнгээрэн көрөр буолбуттара. Биһиэхэ театрга сьлдьыбатах көлүнэ баар. Ол билигин театры билэн, сөбөр-махтайар буола. Ефим Степанов туруорбут "Олох дьэбэрэтэ" диэн спектаклынан гастроллуу сьлдьыбыппыт. Олус сөбүлээн көрөллөр. Оҕолор кьтта. Олох киинэ курдук дииллэр. Били телевизоры, "Санта-Барбараны", сериаллары эр көрөн улааттахтара дии. Онно тэҥнииллэр. Оттон биһиги тыыннаах дьон оонньуубут. Бастаан, бараары сьлдьан, дьон сьлдьыа, сэнгээриэ суоҕа диэн куттанар этибит. Ыарахан баҕайы спектакль, трагедия, былыргы олох. Онуоха дьон интэриэһэ үрдээбитэ сүргэбитин көтөхпүтэ. Үчүгэй баҕайы репертуары илдьэ сьлдьыбыппыт: биирбит "Олох дьэбэрэтэ", иккиспит "Наара суох". Биэс-алта сьл иһигэр Саха сириг барытын кэрийбиппит. Концерка дьон үксүн сынньана кэлэр. Оттон спектаклы көрөргө толкуйдуоххун наада. Онон театр духуобунай сайдыы, олох тупсарын бэлиэтэ.

– **Эн Саха театра хайдах сайдыан баҕарабыный?**

– Саха театры билигин саамай "дьыгыны" турар кэмэ. Эдэр артыыстар кэлэн, режиссердарбыт да элбээн. Үлэлиэххэ эр наада. Театр репертуарыгар труппабыт толору. Оҕону оонньуур оҕолор да, тыыннаах эмээхситтэр, тыыннаах оҕонньоттор да бааллар. Тугу барытын туруоруохха сөп билигин.

– **Эн бэйэн олоххо оптимискын дуо?**

– Дьингнээх оптимиспын.

– **Баҕарбыккын барытын ситиһэбин дуо?**

– Баҕар, ситиспэтим буолуо да, ситиһэ сатыыбын.

– **Олонхо театрын туһунан тугу саныгыный?**

– Олонхо диэн ырыа. Хайдах да гына сатаабыппыт иһин син биир ырыата-тойуга суох олонхо буолбат. Онон тойуктуур, оонньуур артыыстар наадалар.

– **Олонхону оонньуурга интэриэһинэй дуу, сылаалаах дуу?**

– Интэриэһинэй бөҕө. Тоҕо сылаалаах буолуой. Ити "Наара Суох" спектакль түөрт уон сьл оонньонно, син биир кэлэн көрөллөр дии.

– **Олонхоҕо саамай үчүгэйэ диэн тугуй?**

– Саамай ыарахана диэн ыллыыр. Тойуктуур син биир ыарахан. Драмаҕа текс-

кин, оруолгун биллин да оонньообутунан барабын. Оттон олонхо диэн аныгы театрга саҕа көрүҥ. Атын. Саамай үчүгэйэ диэн ырыаны кьтта оонньууну артыыс сатаан дьүөрэлиэхтээх. Уустуга онно сытар. Холлобур, драма артыыһын опереттаҕа оонньотор курдук. Оперетта олус уустук. Оперетта артыыстара драмартыыстартан сатабылларынан быдан таһыччылар. Оперетта артыыһа ыллыан уонна оонньоон наада. Аны туран фонограммата суох барытын чыыстайдык толороллор. Оттон операҥ, төттөрүтүн, биир өттө. Ырыа эрэ. Оонньуу баар гынан баран ирдэбилэ атын. Операҕа куолаһа үчүгэй буолла да, тугу барытын бырастыы гыналлар. Опереттаҕа барыта үчүгэй буолуохтаах. Куолаһа да, оонньуута да.

– **Биир эмит табыллыбатах оруоллааххын дуо?**

– Лазарь Сергучев үбүлүөйэ буолбута, онно Федот Потапов бенефис туруорбута. Театрга саҕа кэлэн баран онно ойуун оруолун оонньообутум. Эдэрим бэрт буолан буолуо, улаханньк ыарырҕаппытым. Кэнники эдьийим Зоя Петровна спектаклга оонньоо диэбитигэр akkaастаммытым. Ол биирдэ оруолтан akkaастаммыт түгэннээхпин. Куһаҕан баҕайы түүлэри түһээбитим уонна ойууну оонньуур ыарахан этэ. Баҕар, билигин оонньуом эбитэ буолуо.

– **Эйигин "куһаҕан, үчүгэй" диэн хайгыыллара астыннарар дуу, биитэр оруолу ырытар астыннарар дуу?**

– Биир да оннук оруол ырытыллыбыт рецензияны көрө иликпин. Биитэр үчүгэйдик оонньоото, биитэр куһаҕаннык оонньоото диэн буолар.

– **Оччоҕо билигин да оннук таһымтан тахса илик буоллахпыт дии.**

– Билигин да оннук. Ханньк баҕарар артыыһы ол астыннарбат. Син биир профессиональнай рецензия наада. Онуоха биһиги хайдах үлэлиирбитин билиэххэ наада. Биһиги үлэбитигэр көмөлөһөр ырытыны истиэхпин баҕарабын. Ол иһин прогон наада. Чэ, мин саамай суохтуурум прогон, кэнники ол олох тийибэт.

– **Ханньк спектаклы гениальнай дии саныгыный?**

– Вахтангов туруорбут "Турандот" спектакла режиссер да, актер да үлэлэрин өттүнэн үһүлүччү дии саныыбын.

Дабыл

КУТ-СҮР

Бүгүнгү олоххо-дыаахха материалистической наука сүнгэн сабыдыаллааба букатын саарбахтаммат. Кини суолтатын, биллэн турар, ким барыта өйдүүр, билинэр. Чуолаан, ас-тангас, өнг-тот уйгутун сайыннарыыга бу наука үтүөтэ-өнгөтө хайаан мэлдьэһиллэй. Ити эрэри, тугу барытын материалистической науканан эрэ быһаартара сатыыр, бука, табыллыбата буолуо. Тоҕо диэтэххэ, итинник наука төрдүгэр киһи меркантильной интэриэһэ ордук күүскэ өрө тутулар. Быһатын эттэххэ, материалистической науканы дыон-сэргэ бэйэтин табылын толору ханнарыыга эрэ

туһанар буолбута быданнаата. Онуоха научнай үлэһит материалистической догмаларга тирэнэн, бэйэтин тус көрүүтүгэр дыуэрэлэһэри, идеятыгар сөп түбэһэри эрэ өрө тутар үгэстээх. Оттон тутуһулар догмаларга, доктриналарга "сыһыана суохтары", материальной-социальной сакааска ханыыласпаты баардылаабата сүрдээх элбэх. Онон сиир-аһыыр, туһанар-туттар туһун кэлтэйдии тутуспут материалистической наука теориялара ордук омсолоохтор. Ити да иһин Михаил Эпштейн "Каждая теория имеет свою критическую массу погрешностей, накопление которых в конце

Исай Капитонов уруһуйа.
(Отдых в пути, 1990)

ПСИХОЛОГИЯТА

концов превращает ее в лжетеорию" диирэ оруннаах.

Аны туран, кэлинги кэмгэ христианской теологтар материалистической наукага туһулаан, "игнорировать находки науки теологически безответственно, а игнорировать глубочайшие импульсы теологического духа – самоубийственно для науки. Чтобы понять универсум, мы должны пытаться понимать его, насколько это возможно, в его целостности" диэн турдулар. Онуоха тыл быктарааччынан американской теолог Ч. Гендерсон буолла. Бу – санга үйэ, үһүс тыһыынча сыл биир дьохун ирдэбилэ.

Мань сорохтор христианство дирин кризискэ киирбитинэн быһаараллар. Христианнар икки тыһыынча сыл устата тутуһан кэлбит духовнай үөрэхтэрэ уһук бүтэһигэр өлбүт киһини социокультурнай тангараба кубулутуунан эрэ мунгурданна. Тоҕо диэтэххэ, баһылыктаан турбут христианской религиознай духовнай үөрэхтэргэ материалистической көрүүлэр бигэргэниилэрэ итинниккэ тиэртэ. Холобур, XVII үйэбэ французской математик Рене Декарт материя уонна өй-санаа дуализмын туһунан концепцияны христианской эйгэбэ киллэритэ. Бу түмүгэр тангара сорох компетенци-

ята "кыччаабыта". Оттон XVIII үйэбэ Үөрэбирии эпохатын өйдөөхтөрө тангара өссө атын функциятын механиканан солбуйбуттара. Инньэ гынан тангараба сиэрмайгы эрэ өттүн өлүүлээн хаалларбыттара. Бүрүүкээн турбут христианской духовнай доктриналартан ити курдук материалистической наука төрөөн, туспа сүрүннэнэн барбыта. XIX үйэбэ бары наукаттан аны физика уһулуччу чорбойбута.

Ч. Дарвин буоллабына, материалистической көрүүгэ олобуран, организмнар эволюцияларын уонна киһи үөскээһинин туһунан научнай быһаарыыны олохтообута.

Наука ситиһиилэрэ, ити курдук, олоххо бииртэн биир бигэргэнэн истэхтэрин аайы, таңара баарын саарбахтааһын сыыйа эбиллэн, дьон прагматическай көрүүтэ улаатан испитэ. Оттон күн системата тус ис нэмнээбин туһунан Лаплас теорията күөрэйбитигэр, күнү "таңара сүрүннүүрүн" туһунан өйдөбүл букатыннаахтык үлүрүбүтэ.

Онон христианскай духовнай үөрэхтэр сорох догмаларын, каноннарын XVII үйэттэн сабалаан, материалистическай көрүүлэринэн быһаары үөскээбитэ. Киһи кестөр эйгэни эт өйүнэн бэйэтэ арааран билэр буолуута онгоһу билиигэ кубулуйбута. Бу онгоһу билиини наука (онгоһука) дири буолбуттара. Наука бигэргэнэн, сайдан истэбин аайы киһи бэйэтин сананыыта улаатан Айыыны, таңараны билиммэтин таһынан, айылҕаба мунгур ыраахтаабы курдук сыһыаннаһыта төрөөн тахсыбыта. Бу биллэн турар, киһи бэйэтин кыабын толору туһанытыгар кизг куйаар аартыгын барбах эрэ сэгэтэн биэрбитэ.

Бу түмүгэр естественнэй наукалар санаттан санга арыыылара былыргы духовнай үөрэхтэри үтэйэн, маассабай аранҕаба судургу прагматическай өйү-санааны иитиигэ уонна итинник өйгө-санааба тирэнэр араас социальнай культуралар, гуманитарнай наукалар төрүттэниилэригэр тизрдэн кэллэ. "Ити төрүөхтэр" бүгүн "духовность" ийэтэ-абата курдук көрүллэр буоллулар...

Ол эрэри естественнэй наука ыллар хардыынан космос, биосфера эйгэтигэр өтөн киирэн истэбин аайы сорох урукку догмалара, каноннара халбанһыы, уларытар буоллулар. Киэр хаһыйыллыбыт былыргы духовнай үөрэхтэр балаһыанньаларыгар кэлэн ингэр, бүдүрүйтэлиир үгэстэннэ, ону ааһан кураанахтыы кириитикэлээбит, кэлтэйдии бэлэһинэн күлбүт суолларыгар аны сангата-ингэтэ лаппа мөлтөөтө. Кыайан быһаарыллыбат, ситэ өйдөммөт дири түгэннэрэ абыйаба суох буолла. Онон бүгүнгү материальнай олохпунт космос, биосфера эйгэтигэр ыга анһан кэлиитин түмүгэр былыргы духовнай билиилэр, үөрэхтэр уонна наука көрүүлэрэ бэйэ-бэйэлэрин кытта ситэрсэр, толорсор балаһыанньалара үөскүөх чинчилэннэ.

Инньэ диэн туран, киһи өйүн-санаатын быһаччы үөрэтэр психологическай наука дизки избиллэн, кини бүгүнгү бири сүрүн проблематыгар тохтуоҕу баҕарыллар.

Психологическай наука норуокка кизэник биллэр религиознай категорияба – дууһа тула эриллбитэ олус быданнаата. Дууһаны төһө да халбаннаабат религиознай өйдөбүл курдук санаатарбыт, кини төрүт былыргы суолтатынан космическай, биосфернай эйгэбэ сыһыаннаабын быһытынан, наука болбонтотун ылыан ылар буолла.

Психология – греческэйтэн псих (о) – душа, логос-учение, наука диэн өйдөбүллээх. Бу наука бэйэтин аатыгар суолталаах

религиознай категорияны – дууһаны үөрэтиэхтээх, чинчийиэхтээх этэ. Кини XVII уонна XVIII үйэлэргэ теологияттан уонна философияттан арахсан, наука атын салаатыгар кубулуйбута. Ити эрэри, психология дууһаны буолбакка, идеялары, уобарастары, өйү-санааны үөрэтиини тутуспута. "Дууһа" диэн религиознай, философскай категория психологияба "психика" "душевность" диэнинэн солбуллубута. Онон психология дууһаны буолбакка, киһиэхэ баар дууһа хаачыстыбаларын быһаарынан дьарыктанан кэллэ.

Оттон дууһа туһунан христианскай теология, античная философия үөскэппит концепциялара психика төрдүн, үөскүүр төрүөтүн быһааран аналлаахтар. Ити концепциялары теология, былыргы философия бэйэлэригэр илдэ хаалбыттара.

Төһө да итинник буоллар, XX үйэбэ психология генетическэй теориялара араас терминнэринэн дууһа теориятын туһунан өйдөбүллэри хаттаан көбүтэн барбыттара. Онуоха Л. С. Выготский, А. Н. Леонтьев, Ж. Пиаже, З. Фрейд, К. Юнг курдук бөдөн учуонайдар психология XVIII-XIX үйэлэргэ хаалларан барбыт проблематыгар – психика төрдүн-төбөтүн чинчийиигэ хаттаан төннүүлэрэ буолбута. Бу төннүү психология санга проблематикатын уонна теориятын үөскэппитэ эрэри, дууһаны ырытыы син бири теология бас билиитигэр хаалбыта. Онон дууһа туһунан үөрэх, психологическай наука өссө да ситэ-хото илигин профессор В. К. Шабельников "Психология души" диэн үлэтигэр бэрт сиһилии ырытар, быһаарар.

Үөһө ахтан аһарбыппыт курдук, христианскай теология, европейскай философия дууһа тула улахан болбонтотун уурбута. Оттон сахаба түн үйэлэргэ "дууһа" буолбакка, кут-сүр үөрэбэ ордук өрө тутулан ааспыта. Бу үөрэх арыый да атын ис хоһооннообун быһытынан, биһиги "дууһа" диэн тизермин оннугар, кут-сүр өйдөбүлүн туһаныахпыт. Инньэ диэн туран, кут-сүр психологиятын туһунан кэпсэтиигэ кириэбит.

Саха дьонугар кут-сүр былыргы өттүгэр космос, биосфера дьайыыларын анаарыыга туһаныллыбыт олус уустук предметнэй уонна инструментальной категория буолар. Кут-сүр онон өйдөбүл уонна туттуллар, туһаныллар күөс быһытынан, социокультурнай эйгэбэ соччо-бачча дьүөрэтэ суоҕун таһынан, киһиэхэ хаайтарбат, кыпчыттарбат улахан кээмэй ахсааныгар кириэр.

Тоҕо оннугуй? Бастатан туран, саха культуратыгар илингини норуоттар бири сүрүн уратылара баар: культура үһүлүчү бэлиэ көрүг быһытынан хаһан да туспа чорбойбот. Холобур, европеецтар культуралара араас тас көстүүлээх, көрүгнээх буоллабына, илингини норуоттарга күннээби олохторугар, дьон бэйэ-бэйэтигэр сыһыаныгар иһирдэ сылдыар. Ити барыта дьонсэргэ үлэтинэн-хамнаһынан, түмсүүтүнэн, тэрээһининэн уонна төрүт өйү-санааны тарҕатар биридиилээн киһинэн бэриллэр.

Мань ингэрини үгэстийбит сизэр-туом, сөптөөх сыһан нөнгө, сыыспат-албаһаабат буолууну үтүктүүнэн бэриллэр.

Саха культурата киһи киһиэхэ, киһи айылҕаба этинэн-хаанынан убаныытыгар, бүтэйдии бааллыытыгар тирэҕирэр. Онон да буолуо, тулалыыр эйгэ туһунан өйдөбүлү иити дириг ийиинэн, тоҕоостоох, табыгастаах түгэнинэн эрэ толору тизердиллэр. Оттон билигин культура бу ураты өрүтэ лаппа айгыраан турар. Ол да иһин, бүгүнгү кэмгэ киһи өйүн-санаатын кэлтэйдии суругунан, кинигэнэн, кумаабынан иитэ-үөрэтэ сатааһын түмүгэр дьылэ эттээх-хааннаах, таас оройдоох, "тон" дьон ахсаана элбии турар. Айылҕаны, киһини кытта сүрэх этэринэн, этинэн-хаанынан биттэнэн алтыһыаны суох. Барыта эрдэттэн суоттаммытаабыллыбыт, чопчуламмыт билиинэн салытардабына эрэ сатанар курдук. Киһи ис ийиитэ, үйүлбэ, орулбана диэннэр ахсаанга ылыллыбат буолан иһэллэр. Эгэ, кут-сүр туһунан тугу этиллиэ баарай?! Дьэ ити иһин, былыргы кут-сүр психологиятын туһунан кэпсэтиини сабалаахпын баҕардым.

Биллэн турар, кут-сүр психологията диэн ханна баарый, ханна суруллан сылдыарый диэн сымыйарбааччылар, эбэлээччилэр мэлдьи баар буолуохтара. Кинилэр инньэ гимматахтарына киһи соһууон эрэ сөп. Тоҕо диэтэххэ, субу илиилэригэр тутан ололор, эт харахтарыгар илэ кестөр эрэ буоллабына баардылааччылар ханна бабарар, хаһан бабарар ордук элбэхтэр. Олор ортолоругар өссө кут-сүр психологията диэн суоҕун дакаасты сатааччылар кытта кестүөхтэрэ. Ити эмиз өйдөнөр. Кинилэр куруук норуот өйүн-санаатын үрдүгэр тура сатыллар. Очотугар киһитэн барытыттан ордук "кестүмтүө, биллимитиэ" буолаллар. Дьингэр, хас биридди киһи норуот төбөтүгэр ытта сатаабакка, норуот өйүн-санаатын иһинэн сизердээхтик сылдыахтаах, ололор дьиз-уот, сир-дойду курдук сыһыаннаһахтаах этэ буоллаба.

Мин бу ырытыбар кут-сүр психологията баарын итэбэтэ сатаан буолбакка, кини тугун-ханныгын, туохтан төрүттээбин-сипитээбин быһаарарга уонна саха өйүгэр-санаатыгар ити хайдах онгоһуллан, избиллэн сылдыарыгар тохтуур туһу тутустум.

БАСТАКЫ АҢААРА. АНААРЫ

"Пространство является сущностью, а "полный свод небес" (как его называли поэтически) представляет собой феноменальную видимость этой сущности."

Алиса А. Бейли.

Далай Дьинги көрдөөн, баар илэ чаччы мунгурун булларбат кулан куйаарыгар, иччилээх, иччитэх иһигэр бит тэтимин таба тутан, диригник өтөн кириини саха киһитэ анаары диэн ааттыыр үгэстээх. Анаары хаһан да бири тэн буолбат. Ана-

Георгий Решетников уруһуя. (Сон, 1991).

арааччы анаарыта барыта куруук кэриэтэ аңы буолар. Тоҕо диэтэххэ, Далай Дьинг кэмэ-кээмэйэ мунгура суох киэн, онон быһаччы биир киһи анаарытыгар хаһан да толору халтарбат уонна тыл, тизермин, өйдөбүл хаатыгар эмиэ хаайтарбат.

Төһө да анаары атылытын иннигэр саха дьоно Айыыга (Творец) итэҕэйиини туһунан, Айыы тыынын ылар үөрэҕи баһылан, кут уонна сүр диэн өй-санаа ураты күүһүн (психическэй субстанция) бэйэтигэр үөскэтинэр кыахха тийибитэ. Бу үөскэтиниини саха киһитэ сиргэ иччи буолар аналы толорууну кытта ыкса сибээстиир. Киһи сиргэ Айыы күлүгэ – иччи буолар аналын толороругар Айыы тыынын сиргэ ингэрэр быһаччы сыаллаах-соруктаах. Онон анаары диэн үрдүк өй-санаа таһымыгар тахсы буолар.

1. Кут өйдөбүлэ

1.

"Язык есть регистратор традиции или преемственного знания, есть хроника расовых приобретений, сокровищница всех достижений, совершенных гением отдельных лиц. Создавшаяся таким путем система социальных "образцов" свидетельствует о ходе суждений данного народа или расы, и эта система становится впоследствии "подготовительной школой" (питомником) суждения новых поколений"

Карл Густав Юнг

Кут туһунан өйдөбүл иннэ биһиги эрабыт иннигэр баар эбит. Наһаа тарҕаммыт. Кини бастакы суола-иһэ "Египет өлбүттэрин кинигэтигэр" кестөр. Бу туһунан саха учуонайа Е. Сидоров манньк суруйар.

"Кут. Сложное понятие души в якутском языке обозначается словом кут. У древних тюрков худ – счастье, судьба, у монголов хуту – святость.

В "Египетской книге мертвых", составленной в 2-м тысячелетии до н. э. "Кху" – душа или душа духа, которая не может умереть ни при каких обстоятельствах".

Оттон индоевропейской тыллар историяларыгар бастакынан сурукка кирибит хеттской тылга "Кут (ту)... – душа" эмиэ кириэн сылдьар. Бу өлбүт тыл былыргы Анатолия киин уонна хотугу өттүгэр туһанылыбыт. Биллэрин курдук, Анатолия билингги Турция сиригэр сорбото буолар.

Аны туран, семитскэй тылларга кириэр былыргы еврейдэргэ кут өйдөбүлэ бу курдук бэриллэр.

"Год (еврейск. "величие" или "великолепие") – одна из четырех Сефирот, обра-

зующих нижнюю область космического древа. Отождествляется с левым бедром Адама Кадмона: соответствует планете Меркурий. Год принимает Божественную благодать, уже оформленную для воплощения (из Сефирот Нецах) и передает ее Сефире Йесод для непосредственного излияния в плотноматериальный мир. Таким образом, функции Год аналогичны функциям Бины, но на более низком уровне, непосредственно приближенном к материализации Божественной идеи. Земное воплощение Год – первосвященник Аарон, принявший Тору у Моисея и руководивший соблюдением ее предписаний. Считается, что Аарон выявил величие иудейского Закона, воплотившееся в одеждах первосвященника".

Еврейдер каббалаларыгар "ху – божественное естество" кытта баар. Е. П. Блаватская итени учуонай-кабалист С. Лиддель Макрегор Матерс бэчээттэммэтэх манускрибтыг булан турар.

Бу өйдөбүл иудаизм мистическэй үөрөбүр каббализмга тутуһулар. Ити аата год (кут) мистицизмга быһаччы сыһыаннаах. Айыны кытта сибээстэһэр сыалга көстүбэт дынги эбэтэр муудараһы тыыннаахты көрдөөһүн буолар.

Семиттергэ эбии төннөр буоллааха, арбааны семитскэй мифологияба Кудушу тангаралаахтар. Уйгу-бийан, доруобуйа тангарата. Дьахтар тангара. Бары тангара хотуна. Птах кыһа эбэтэр кэргэнэ. Оттон Птах былыргы египтяннарга бог-творец. Кини туох баар тангараны барытын баар гыммыт. Биһиги эрабыт иннинэ Египеккэ, Сирияба, Палестинаба, Финикияба тарбаммыт. Египеккэ ордук Мемфис олохтоохторо үгэн-сүктэн ааспыттар.

Кут курдук өйдөбүл зороастризм метафизикатыгар фраваша дэнэр.

"Фраваша... – бессмертная душа человека, которая существует до его рождения и не умирает после его смерти, однако не вселяется в новое тело".

Кини үс өлүүскэттэн турар: хумат, хукт уонна хварест. Балартан хукт диэнэ былыргы персидскэйгэ "благие слова" диэн тылбаастанар. Ахура-Маздаттан "алгыстаах тыл" буолан кэлэр эбит – хукт.

Зороастризм метафизиката мистическэй философия салаата буолар. Бары баар бүтүннүүтүн суолтатын, тутулун, сүннүн үөрэтэр туһайы. Онон сорохтор метафизикаба атын наукалартан саамай фундаментальнайы курдук сыһыаннаһаллар.

2.

Аны билингги аан дойдутаабы үс бөдөн религияттан буддизмга тохтуобун. Чуолаан Суварнапрабхаса – Алтун йаруг ("Золотой блеск") диэн сутратыгар. Бу сутраба кут туһунан манник этиллэр:

"Бурхан кути – блаженство будды". Бу өйдөбүл буддизмга "состояние истинного

бытия, блаженства" буолар. Биттэнии, атынник эттэххэ, айылба ритмыгар кирири, биригэ силлиһи эбэтэр материальной эйгэттэн өйү-санааны тэйтэн, толору дьайбары (архат, аар буолуу) туһунан итинник этэллэр эбит. Куту толору баһылабыттар эрэ будда, архат таһымыгар тийэллэр.

"бурбанлар нирванга кирип кут голин-таглиб еркинмэлэри үзэ тинлиблэр күсүсүнчэ өнги адруг кү келиглэр үзэ йаруглуб көрүдэслэрин орун сайу куду йарлигап ол көрүдэсиллэри үзэ тинлибларга улус асиб тусу гилу йарлигайурлар ерсэр". Нууччалытыгар "если будды, войдя в нирвану, благодаря могуществу своей устремленности (испрашивания) к блаженству, по желанию живых существ соблаговоят расположить в разных местах, через всяческие выдающиеся явления, свои блестящие сопутствующие образы, и если, они соизволят через эти сопутствующие образы принести живым существам большую пользу". Бурхан (будда) буолбуттар нирванаба кириэн, куту көрдөөн ыллахтарына, тынаар тыннаахха улахан туһаны аһаллара эмиэ ити Суварнапрабхаса сутраба ахтылар.

Учуонай Мюллер 1922 сыллаахха таһаартарбыт үлэтигэр уйгуурдуу суруллубут буддийскэй 8 үһүээнни киллэрбитэ. Олор ортолоругар архат кутун туһунан ахтыы баар.

"Ол номуб еситип алгу низванилариб таргарип архант кутинга теги – услышав то учение, он подавив все (свои) страсти, достиг блаженства (состояние) святого".

Куту бу түбэлтэбэ эмиэ нирванаба, архатка сыһыанан этэллэр эбит.

Суварнапрабхаса сутраны нуучча тюрколог учуонайдара В. В. Радлов, С. Е. Малов 1913-1917 сыллаахха редакциялаан таһаарыларыгар кут тардыы туһунан тылэс эмиэ баар.

Омук тюркологтара В. Банг, А. Габин, Г. Рахмати уйгуурдуу тылбаастаммыт "Сэкиз йүкмэк" диэн буддийскэй сутраны Турфантан булбуттара. Ону 1934 сыллаахха бэйэлэрин үлэлэригэр бэчээттэппиттэрэ.

"Кут булмис (төзүн) – достигший блаженства, счастья, благодати". Куту булбут диэни дьолломмут, дуоһуйбут суолтаба нууччалы тылбаастаабыттар. Былыргы Индия тылыгар, санскритка итинник таһымга тийибити арья (аар) дииллэрин бу чинчийэччилэр таарыйа кыбытан быһаарбыттар.

"ким гайу тинлиб бу номуб умуб инаб тутсар ол тинлиб йема кут булмисларга санур – если какое-либо существо уверует в это учение, то это существо причисляется к достигшим благодати". Бу тексты сахалы дьүөрэлээн саһартааха, "ким хайа тыннаабынан бу номоу умсугуйа ингэринэ тутар, ол тыннаах куту булбуттуу сананар" диэхпитин сөп.

3.

Тюрк тыллаах норюоттар өйдөрүгэр-саһаларыгар кут өйдөбүлэ дьонун суолтаны

ылар. Ол курдук Махмуд Кашгарскэй 1072-1074 сыллардаабы "Дивану лубат ит турк" (Собрание тюркских наречий) тылдытыгар кини кириэн сылдыар.

"Кут бул – достигать счастья, благополучия". Куттаах буолуу, кукка тиксии дьоллонууга тэнгээх. Оччотообу кэмгэ дьон оннук саныыр эбит.

Эмиэ итинник ис хоһоонноох Орхон-Енисей суругун кэрчигэ А. Стейн Лондоннаабы коллекциятыгар баар. Ону А. Стейн хотугулуу-арбаа Кытайтан Дуьхуан таһытан булбут. Киниэхэ "Пещера 1000 будд" храм үлэһитэ биэрбит. Ити дьобус кэрчиги В. Томсен аан бастагынан бэчээттээн, наука эйгэтигэр кыбыппыт.

Огуз каган туһунан эпическэй ис хоһоонноох XIII үйэтээби үһүээнгэ "мен сэнэ башимни кутумни биэрэ мен – мин эйиэхэ баспын, куппун биэрэбин" диэһин баар. Каганга бастыын, куттуун бас бэрини туһунан итинник суруллубут. Оттон Турфаннаабы коллекцияба кирибит астрологическай халандарга "грази санигар ол кути сув – кэрэһитэ Санигар, кута – уу", "уон тогуз йаслиб иэрүр кути топраб – сааһа уон тогуһа, кута – тобурах" диэбиттэр эбит.

Монголияба Кокшин өрүс хочотугар барар Кюль Тегин мэңэ тааһыгар "тэнгри йарлигадугин үчүн өзим кутим бар үчүн кабан олуртим – тангара дьаралыктаабым иһин өспөт кутум баар, ити иһин хаһаннаан олордум" диэн сурук кытта көстөн турар.

Бу сурук түрдүү-кытайды тылларынан үйэтибит. Онон Кюль Тегин каганныыр кэмигэр кут суолтата аһары улахан эбит.

Итини таһынан, Мани албан аатыгар анаммыт гимннэ кытта куту уруйдаан туойбуттар. Онно "үөһээни, алларааны тангаралар өнүйлэригэр, бастың куттар үскэл тангара күүстэнэллэригэр" баһарбыттар.

4.

Кут өйдөбүлэ финно-угорскэй төрүттээх марийскэй мифологияба сыстыбыт. Дьыэ кэргэн доруобуйатын, дьыэ олоһун дьаһабын араначчылыыр иччилэрэ Кудоводж диэн буолар. Кинини мариецтар үчүгэйдик саныллар уонна билинэллэр.

Оттон грузиннар кини кутун абылыр удабан дьахтар аата – кудиани. Кудианиттан грузиннар куттаналлар.

Нууччаларга кут икки суолталаах: "куд – злой дух", "кудь – чары, колдовство". Этимолог Макс Фасмер балары А. Преображенскэй 1910-1918 сыллардаабы үлэтигэр туһаммыт.

Владимир Даль "Толковый словарь живого великорусского языка" тылдытыгар "кудь – злой дух, бес, сатана" быһаарылабыт. Кини бу мантын "волховать", "колдовать", "чернокнижье" диэннэргэ сыбыыр. Эбиигин "кудесы" диэн ахсынны 6 күнүттэн саһаланар былыргы сиэри-туому эмиэ ити өйдөбүллэргэ чугаһатар. Быһатын эттэххэ, куһаҥан суолталыыр эбит. Ол гы-

нан баран, Череповец, Новгород дыоно-сэргэтэ "кудь", "кудеса" диэннэри "аныы-ырбаабаттарын" ахтан аһарар. Онон В. Даль православие канонун ордук хото соннообут диэби баҕарыллар. 1551 сыллаабы соборга нуучча духовенствота бэйэтин салайынар 100 быраабылалаах кодексатынан ("Стоглав") салайтарбыт курдук.

5.

Саха дыонугар кут туһунан өйдөбүл баалай да киэнник бэриллибит. Сүрүннээн ойууннар билэллэр эбит. Кинилэр быһаарыларын чинчийээччилэр суруйан хаалларбыттар научнай үлэлэргэ бааллар. Онугу, холобур, Вацлав Серошевский үлэтигэр булабыт.

"Киһи үс күлүктээбин курдук үс дууһалаах. Бастагы аатын билбэппин. Иккиннэ үөр эбэтэр сүр дииллэр. Үсүһэ кут диэн ааттаах. Сүр тыынар тыыннаахха баар. Кут буолбаһына сүөһүгэ уонна сылгыга баар".

Бу түбэлтэбэ Серошевский дууһа ахсааныгар сүрү, үөрү, куту бииргэ холбуур. Ити аата саха дыоно куту дууһа диэбэтэ, дууһаны атыннык өйдүүрэ кестөр.

Оттон этнограф Г. В. Ксенофонов итин бу курдук эбии тэнитэн быһаарар: "...кут" или "куд" – у якутов значит – душа, встречается также в древних и современных тюркских наречиях со значением "счастье" и в других производных значениях. Как это ни странно, с таким же значением – счастье – встречается и в тунгусских наречиях".

Ксенофонов куту дууһа диир эрэри, түүр тыллаах омуктарга, тунгустарга "дьол" диэн суолталаабын ыйар. Түүр тыллаахтар куту "дьолго" тиксиинэн ааҕаллар эбит. Оччотугар сахаҕа дууһа суолталаныыта хойукку буолуон сөп. Тувинецтарга "кут – мир, душа; животворная сила" баар. Кинилэргэ "животворная сила – үүннэрэр, тыыннаах онгорор күүс" буолар. Ойууннааһыны үөрөппит учуонай Н. Алексеев кут диэн дууһа буолбатабын быһаччы этэр.

"Это слово Э. К. Пекарский перевел "как душа живых существ". Подобно ему многие исследователи не замечали особенностей якутского представления о кут и считали его идентичным христианскому пониманию "души". Эта ошибка была допущена потому, что дореволюционные исследователи, знакомые с христианским учением о душе, искали ее аналогии в верованиях аборигенов Сибири...".

Кут онон дууһа буолбатах диэн өйдөхтээхпит. Куту киһи тыыннаах сылдыарын хааччыгар күүс курдук санааһын үгүс.

Олонхоһут Н. И. Степанов-Ноорой "Күн Эрили" олонхотугар бу санааны эмиэ бигэргэтэр.

*Сүүрүгүрбэт сүлбэ далайга
Сүллүкүн биһин ууһа буоланнар
Киһи-сүөһү кутун-сүрүн
Үйэттэн үйэ тухары
Сүүдүтэн-көтүтэн ыланнар
Сүтэриэх-өһөрүөх кэмнэрэ*

*Көһүтүллүбэтэх-күүтүллүбэтэх өттүттэн
Көстө күөрэйэн кэлэн
Күөрэйиэх бэйэтэ буоллаба!
Оччобуна:*

*Кэлэр кэскили кэбиннэриэхтэрэ,
Төрүүр бөбөнү төнүннэриэхтэрэ,
Үөскүүр бөбөнү үгдэритиэхтэрэ диэн
Өйдөрүттэн өһүллүбэт гына
Өйдүү батаабыттар эбит.*

Аны туран, П. Ядрихинский "Дырыбына Дырылыатта кыыс бухатыыр" олонхотугар кыыс бухатыырга абааһы хайдах суюһурҕанарын истиэҕин.

*Кут бэйэбин кубулуан,
Сүр бэйэбин сүүэммин,
Кулугур таас кулгаахтыам,
Килэгир таас харахтыам,
Дьэбиннээх иэдэстиэм,
Тордохтоох ньуурдуом.*

Прокопий Ядрихинский – Бэдьээлэ бу манан киһиэхэ кут уонна сүр тыынныыр ис хоһооннообун көрдөрөр. Кута суох киһи тугу да истибэт, көрбөт буоларын сирэйдээн, өй-санаа өттүнэн быстар мөлтөөһүнү этэр.

Маны барытын Курууппа ойуун этиитэ ордук чингэтэр. Кини бу курдук быһаарбыт.

"Киһи тыыннааҕар кут-сүр дииллэр, онтон өллөбүнэ дууһатынан этиллэр". Ол аата кут тыыннаах буолууну, дууһа өлүүнү кытта сибээстээхтэрэ этиллэр. Курууппа бу көрүүтүн өссө "Кут-сүр киһи киэнэ тыынар тыына, саныыр санаата. Тыын син биир киһи кута-сүрэ" диэн эбии ситэрэр түгэннээх. Курууппа ойуун кут уонна сүр туһунан быһаарытыгар биһиги хаттаан эргиллэ туруохпут. Тоҕо диэтэххэ, кут-сүр өйдөбүлүн, суолтатын чопчулуурга олук, тирэх буолуоҕа.

Яков Охлопков – Дьаллаһын ойуун "Кут көтөбүүтэ" туомна куту эмиэ тыыннаабымыс-ытан ойуулуур.

"Кут диэн киһи ытыһыгар сүүрэли сылдыар кыра, хара туох эрэ буолар". Ойуун бу түбэлтэбэ көннөрү киһиэхэ куту кубулуан (трансформациялаан) өйдөтөр. Ол аата киһи психикэтигэр тиэрдэр ньымата буолар. Маныаха сиһилии трансформация туһунан кэпсэтиигэ тохтуохпут.

"Күөгүллээн Куо" олонхоҕо абааһы кутун хайдах суох гынары Сээркээн Сэһэн билэр. Куту суох гыннаахха абааһы мөлтүүр диэһин баар. Итинник өйдөбүлү Дьокуускай Хатаһын олонхоһута М. И. Михалев 1936 сыллаахха суруйтаран хаалларбыт. Бу сэхэнгэ Үрүҥ Айыы уола Сээркээн Сэһэн куту суох гынар кыахтааҕа кэпсэнэр эбит. Үрүҥ Айыыттан тутулуктаах үрдүкү күүстэр эрэ абааһыга түбэспит куту суох онгоролло-ро уонна куту суох гынан абааһыны мөлтөтөллөрө этиллэр. Онон куту баар уонна суох онгоруу Айыылартан тутулуктаах эбит...

Түмүктээн этэр буоллаахха, кут туһунан өйдөбүл биһиги эрабыт иннинээҕи монотеисткай религияҕа, иудаизм мистическай

үөрэбэр уонна буддизмга биллэр суолталанан ааспыт. Саха өйүгэр-санаатыгар кытта бигэтик олохсуйбут.

II. Кут туһата

6.

Үөһэ ахтыллар бары холобурдар кут көмөтүнэн киһи быһһанарын, дьоллонорун, кулан куйаары кытта эйэ дэмнээхтик бииргэлэһэн олорорун туһунан кэпсииллэр. Кут туһатын туһунан итинник былыргы көрүүлэри аныгы научнай тиэрмининэн инструментальнай сыһыан диэхпитин сөп. Куту инструмент быһыытынан туһаны технологиялара эрдэтээҥи илинҥи религиознай, философскай, мифологическай концепцияларга олус чочуллубута уонна бүтүн психологическай системаҕа кубулуйбута кестөр. Дьон олох олороругар бу религиознай психологическай системаны өй-санаа акылаата онгостубут.

7.

Саха религиознай психологическай систематыгар кут диэн үүннэрэр күүс буолар. Кинини Үрүҥ Айыы биэрэр диэн дьон бигэтик өйдүүр.

"Кут, исследуемые народы спрашивали у добрых, светлых божеств. Обряд, несомненно, возник в глубокой древности," – диир учуонай Н. Алексеев.

Үрүҥ Айыы Тойон куту уонна сүрү онгорорго Хаам Айыыһыты аныыр. Уол кутун-сүрүн онгордун диэн оноһоһу, кыыс кутун-сүрүн онгордун диэн кыптыы, сүөһү киэнин түү мээчик гына бэлэхтээбит эбит.

*Уулаах былыт олбохтоох,
Уоттаах чабылҕан кымньылаах,
Уордаах этин дьөһүөллээх,
Улахан ат сэтиилээх,
Уулаах биз үрбэлээх,
Уол оҕо кута тутуурдаах,
Кураахтаах онобос торуоскалаах,
Түүлээх ох кымньылаах,
Уордаах Дьөһөгөй тойон эһэм,...*

– диир "Көр Буурай бухатыыр" олонхоҕо Ынта Никиитэ.

Вацлав Серошевский суруйуутугар куту Айыыһыт Дьөһөгөйтөн ыла уонна Орто дойдуга аҕалара ыйыллар. Н. Алексеев научнай үлэтигэр "Дьөһөгөй Айыы уонна Сүгэ Тойон киһиэхэ оҕо кутун биэрэллэрин" кытта бигэргэтэр.

Бу үс түбэлтэбэ Дьөһөгөй ахтыллар. Онуоха бииргэнигэр уол оҕо кута Дьөһөгөйтөн туттарылааҕа этиллэр. Онон "уол оҕо – ат кулун" дииллэрэ мээһэбэ буолбатах эбит.

Сорох ардыгар Нэлбэй Айыыһыт оҕону биэрбэтэбинэ, Дьылҕа Хаантан көрдөһөллөр. Оччотугар Дьылҕа Хаантан куту-сүрү ылбыт оҕо оһолго, мээһэ ыарыыга өлбөт.

тихитүк - барыта 300 тыйыңа сол
сууммасын атылапты. Бу ахса
амжа булуңа атылапты 22,5 т
тыңа тийе, 2000 хырсата хиле
риллөтөт.

Г. В. Никифоров. 1914 сыллаабы
сибидиэххөмхөн Сэтэлээхмэ да
чалаах, куораахка тээх, эрткэ
мэ ахаммт 4 куораах, ол ий
гэр 21 бирикээсчиттэ олавецтаах

Бачатар сирин адыса Улахан улукса
С. С. Сокуцов Олук

№1.

Тахсыта

Саага

ахалы сурук, ө быыга
аки буолбакка, бу а

Ба

АХТЫЛБАН

(роман)

ХАРЧЫЛААХ УОЛА МЭХЭЭЛЭ

Харчы Сэргэй уолугар Мэхээлэбэ кыра эрдэбиттэн ирдэбиллээхтик, кытаанахтык сыһыаннаспыта. Уола эмиэ абатын курдук бүгүрү үлэһит буола улааппыта. Баайка суудаарыскайга аабырга, суруйарга үөрэнэн, салгыы Дьокуускайга епархиальной училищеба кирибитэ.

Харчы Сэргэй атытын, эргизин ыыра кэнгээн, Дьокуускайга тиэстэрэ элбээбитэ, онон эт баһаарыттан чугас уһаайбалаах дьыэ атыласпыт. Олбуоругар эт уулар булуустаах табаар ыскааһын туттарбыта. Кыһын аайы Болпой Мэхээлэбэ дьыэ уот көрөөччү буолан куоракка кириэн кыстыыра.

Епархиальной училище үөрэбэ үөһэ кылаастарга тахсан истэбин аайы кэнгээн, диригээн иһэрэ. Ол тэнгэ билиигэ ирдэбил эмиэ кытаанаба, кылаастан ахсааннаах оҕо үөһэ кылааска тахсара. Мэхээлэ үөрэбэр уһулуччу да чорбойботор, "күһүгүгүлэнэ-күһүгүгүлэнэ" да буоллар, син утаа-субаа бырахсан кылаастан кылааска тахсан испитэ.

Салгыыта. Иннин "Илин" 2006 сыл 1 уонна 2 №-гэр аабын.

Кылаастарыгар сахалар бэйэлэрэ да, Тарат кинээһин уола Мэхээлэ Үөлэхэп, "Үөлэс Мэхээлэ" уонна Таатта уола Сүөдэр Сиипсэп, уңуобунан барыларыттан кыратын иһин "Чыычаах" диэн ааттаммыт уоллун, үһүө эрэ этилэр.

Чыычаахтара төһө да кыратын иһин үһүөннэриттэн сытыы-хотуу, чобуо, үөрэбэр да кылаас оҕолоруттан барыларыттан таһыччы, кылаастан кылааска "Похвальной грамоталаах" тахсара. Училище кэнниттэн анал стипендиянан Казань духовной академиятын иһинэн аһыллыбыт учительской семинарияба кирибитэ.

Ол үөрэбиттэн тыыллан-хабыллан бөбө тахсыбыта. Аан дойдуга аатырбыт тыл үөрэхтээбэ, хакас киһитэ, профессор Николай Федорович Катанов семинарыгар сылдьан, үөрэнэн таһара кинигэлэрин тылбаасчыта буолта. Өссө Берлингэ буолбут түүр тылын аан дойдутаагы мунһабыр сахалыы тылбаас уратыларын туһунан немец тылынан дакылаат онгортон боруонса мэтээл ылбыта.

Мэхээлэ Үөлэхэп, уолаттара ааттаабыттарынан "Үөлэс Мэхээлэ", кэргэнэ Харчы Сэргэй кыһа Ааныс оҕолонобун диэн өлөөтүн дойдутугар тулуйан-тэһийэн олоһу суох буолан собуруу барбыта. Ийэтин тыныгар туран төрөөбүт уолу хара ааныттан бэйэтигэр сыһарбатаба, биригэ

төрөөбүт эдьийигэр иитиэххэ биэрбитэ. Үөлэс Мэхээлэ Саха сиригэр сыылкаба кирилэргэ дьыллэнэн олоһбут поляк Стефан Стржельчик көмөтүнэн гимназия программатынан ситэри үөрэнэн, экзаменнарын туттаран, Варшава университетыгар кирибитэ.

Мэхээлэ, уолаттара сүрэхтээбиттэринэн "Харчылаах Мэхээлэ", Епархиальной училищеба үөрэххэ кириэбиттэн абатыгар суруксуг, суоччут буолбута. Онон аты-эргиз ымпыгын-чымпыгын, кириитин-тахсытын бэрт эрдэттэн билбитэ. Училище кэнниттэн уолаттарын сайыһан собуруу үөрэххэ барыан саныырын быктараары гиммытын абата саба сангаран кэбиспитэ:

– Биир саха киһитигэр сөптөөх үөрэхтэннинг. Кырыйдым, сырыттан-айантан сылайдым, хал буоллум. Саҕалаабыт дьыалабын эдэр киһи аны эн салҕаан көр. Сүүркөт! Мин Болпойбунаан ыйах-тыйах бэйэбит ыырбыт иһигэр ынахпыт саабын, бааһынабыт буорун да буккуйдаһытына сөп.

Абатын тылын быһа гиммакка атыһыт эрирдээх-бутуурдаах суолугар үктэнэр. Мэхээлэ бэйэтэ да атыһыт буоларга айылбаттан ананан төрөөбүт быһылааба: хайа дойдуга, хайа кэмгэ, ханнык табаар хамаатык барыабын эндэппэккэ быһаара. Уонна бири үчүгэйдик өйдөөбүтэ,

сайдар, байар-тайар кэскиллээх атыһыт арахсыспат аргыһа – айан суола буоларын. Абата аанын арыһыт Собуруу Тайбаттан, Бодойботтон сабалаан, хоту Булунгунан, илин Лаамы байбалынан тэлэһийэн сылдыра.

Хара ааныттан сырыыга-айанга дабаан-аартык туох эрэ сананы, сонуну тоһуйарын ис сүрэхтээн сөбүлээбитэ. Дьэтигэр-уотугар төннөн, суунан-тараанан, ырах айан сылаатын-элээтин таһааран, дыонугар-сэргэтигэр, сиригэр-уотугар ахтылбанын аһаран баран ый аңарынан тулуйбакка-тэһийбэккэ уңуоргу күөх хайалары, тумарыктылар ыраах сабаһы одуулаһа сылдыр буолан хаалара. Оччотугар арахсыспат аргыстарыгар, эрэллээх доботторугар ыраах айанга аттанарга үс хонугунан бэлэм буолалларыгар илдьит ытталыыра.

* * *

Мэхээлэни абата кыра эрдэбиттэн "бай оботобун" диэн чорбойбокко сылдырга таһайбыта уонна оннук туппута даһаны. Онон оҕо эрдэбиттэн чугастааһы ыаллар оҕолорунуун тэбис-тэнгэ Амма уутугар сөтүөлээн чалбааттанан, күөгүлээн, моҕотойдоон, кус оҕолоон улааппыта. Сайын от үлэтигэр атын оҕолордуун тэнгэ оҕус сиэтэрэ, бугул түгэбэ харбыыра.

Ол курдук оҕус муһунуу тэбис-тэнгэ улааппыт Балгый, Кучах, Таппай диэн доботтордооҕо. Төрдүөннэрин таһара дьэтигэр Мэхээлэ диэн сүрэхтээбиттэрэ. Бэйэлэрин икки ардыгар Мэхээс, Мээччэ, Мэхээлис, Мэхээчэ диэн арахсаллара.

Мэхээлэ-Мэхээчэ куораттан табыстар эрэ муста түһэллэрэ. Сүрдээгин диэн таппаллара. Мэхээчэ отой кыра эрдэбиттэн доботторугар, кими да матарбакка, аахтара кэһиилээх буолара. Баай оҕото, үөрэхтээх буолан уолаттарыгар хара ааныттан баһылык курдук буолбута. Кини тэрийиитинэн (бэл, атын нэһиликтэн анаан-минээн үүрэн абала-абала) оҕустары харсыһыннараллара, үөр атырдарын охсуһуннараллара. Ол баракаастара арыллан төрдүөннэрин тараах изэннээбиттэрэ. Бас-көс киһини Мэхээчэни барыларыттан ордук таһыйбытара.

Ол кэнниттэн уолаттар добордоһуулар өссө ордук күүһүрбүтэ. Бииргэ бултууллара, балыктыыллара. Өрүс үрдүгэр үөскээбит буолан төрдүөн ааттаах ууһуттара. Эмиэ мөккүөргэ Амма өрүһү умсан туорурга күрэхтэһэллэрэ.

Төрдүөн да кур оҕуһу туруору анныбыт курдук бөдөн-садан дьон буола улааппытара. Күүстээх-уохтаах уолаттар улаатан истэхтэрин аайы оонньуулар да холуон собуһу буолара: саас көмүөл сабана муустан мууска ойон ким эрдэ уңуоргу кытылы буларыгар куоталаһаллара, үйэлээх сааһыгар быа-туһах диэни билбэтэх үөр атырдын арбаһыгар ким уһуннук, бырахтарбакка олороругар күрэхтэһэллэрэ. Бөрө Бөтүгнэр төрүт олохторугар Кыынньаммыт алаас үрдүгэр ким эрэ анаан чочуйбутун

курдук, мээчик курдук төгүрүк таас сытара (Мэхээлэ кэлин тизээн киллэрэн ый-ааһынга ыйатан көрбүтэ оруобуна биэс буут биэс муунта буолбута). Төрдүөн ол тааһы мээчик курдук бырахса оонньууллара, тааһы мүччү туппут киһи тугун эрэ эчэтиэхтээбэ.

Өссө аһары түһэн арбааһа сытар тыааһыны уһугуннаран, саха быһаһынан эрэ бултаабыттара. Бу сырыыга Кучахтара ыт буола сыспыта, тыатааһы арбахтан ойон тахсытыгар этэрбэһэ халтарыан эһэ аһыгар баар буолан хаалта. Мэхээчэ тутан турбут бөҕө маһынан эһэни бэлэскэ анныбыта, тыатааһы маһы туора охсубута, Мэхээчэ тоңолоҕо эрэ "һыи" гынан хаалта, Таппай ачаахтаах маһынан тыатааһына харбаһа анныа сылдыбыта. Күн-хаан тирээбитэ. Хата, хапсабай туттуулаах Балгый саха быһаһынан сүрэххэ өтөрү түспүтэ. Тыатааһы тыа баһа сатарыар диэри хатанлыкчаскыйа түһээт, Таппайдаах Мэхээчэни тирээ көтөн, иннин диэки ойбута, хаар өрө бурбайа түспүтэ.

Балгый уолаттарын туруортаабыта. Уонча хаамылаах сиргэ аарыма эһэ тигэх тыһынын былдьаһан чиччигиниэрэ.

– Хайа, хайдаххыты? – Балгый уолаттарын эр-биир тутан-хабан көөртө.

– Ээ, үчүгэй...

– Этэнгэбин.

Кучахтара сирэйэ хааннааһын көрөн үмүрүспүттэрэ. Тыатааһы дэгиэ тыһыраһынан уолларын издэһин "сэмэлээбит" этэ. Онто чэр буола оспутун Мэхээлэ оонньуу онгостон:

– Эр киһиэхэ чэрдээх издэс – хорсун буйун бэлиэтэ, – диирэ.

Онон Мэхээлэ атыһыт аргыардаах айанын аартыгар тахсытыгар аттыгар арахсыспат аргыстара, эрэллээх доботторо – бииргэ үөскээбит уолаттара бааллара.

* * *

Балгый – суорба таас курдук бөдөн-садан, дьиппиэн көрүгнээбэ, аһыйах сангалааба, көстөр дьүһүнүгэр холооно суох сымсаһа. Сааскы тоңоокко тайаһы күнү быһа экирэтэн, муус хомурааха эңээтин тириитэ быстан, ыарыһыттан иннинэн да, кэннинэн да барбат буолтун кэннэ тайылаан өлөрөрө. Олох күһү хаптаһыны таһыйан көтүтэн баран, айаһынан иитиллэр доруобунан үстэ ытан кус бөбөнү суулларар хапсабай туттуулааба. Күөлгэ да, өрүскэ да киирдэһинэ көмүс хатырыктааһы үгүөрүтүк хостуура. Дьиппиэн көрүгнэр холооно суох аламабай майгылааба. Тыаттан бултаан алтаан киирдэһинэ, күөлтөн, өрүстэн балыктаан таһыстаһына алаас, түөлбэ ыалларын биирдэрин да матарбакка өлүүлүрө. Ол да иһин буоллаба, эргэнэ хара тыа баһылыга Баай Байанай, уу иччитэ Уккаан тойон маанылаах оҕолоро этэ.

Хаһан да күүһүн-уоһун көрдөрө сылдыбатыһын иннигэр лаппа улахан күүстээбэ сэрэйиллэрэ: охсооччутунан мөлтөх эрээри (күүһэ-уоһа батарбакка буоллаба, хотуу-

**Ол кэнниттэн уолаттар
добордоһуулар өссө
ордук күүһүрбүтэ. Бииргэ
бултууллара,
балыктыыллара. Өрүс
үрдүгэр үөскээбит буолан
төрдүөн ааттаах ууһуттара.
Эмиэ мөккүөргэ Амма
өрүһү умсан туорурга
күрэхтэһэллэрэ.**

ру булгу охсон кээһэрэ) кыдамаһытынан аатырара, күнгэ соботобун уончалы оту туруорара; хайа да аяас сонобоһу баттабыттан харбаан, баһын умса баттаан, хамсаппакка туран сыарбаҕа көлүйэрэ. Кини аттыгар, киппэ күөнүгэр күлүктэтэн да турдаххына, халыг хаххалаах, суон дурдалаах курдук сананарын.

* * *

Куччах – сырдык сэбэрэлээх, саннын байаатыгар тийэ өрүкүйбүт куудара баттахтаах, эмиз Балгый курдук үрдүк уңуохтаах, толору эттээх-сииннээх, кэтит сарыннаах, синньигэс бииллээх эр бэрдэ, элик үтүөтэ буола улааппыта. Оҕо эрдэбиттэн атаҕар лаппа кыанар, ааттаах кытыгырас, кылыһыт, буурдьут буолан сайын ыһахтарга мүнэ бөбөтүн хомуйара. Тыатаабы сэмэлээбит издэһин чэрэ хорсун-хоодуот көрүгүнүрү. Таайа улуу олонхотун Ырыа Маппыаны утумнаан ааттаах олонхотун, тойуксут, устар ууну сомоболуур тыллаах-өстөөх, үгкүүһүт-оһуохайдыт бөбө, сиртэн-буортан тэйбит курдук ис-иһиттэн чэбэр, куруутун мааны таҕастаах киһи кэрэмэһэ киһи этэ. Ис-иһиттэн сыдыаһа сылдьар кэрэ майгылааҕа. Ол иһин көтөххө сылдьар оҕолуун, кырдыаҕас дьоннуун киһиэхэ тардыһаллара. Кини ыалдьытты кэллэр эрэ оонньуу-күлүү, олонхо киһэтэ тэриллэрэ. Дьэилээхтэри барыларын хоһуйан олонхо бухатыырдары, кэрэ куолара онгороро, аллараа дойдуга абааһыларынын охсунунарара, үөһэ ырай дойдутугар таһаарара.

Биир кыдыктааҕа – уһун сүһуохтааҕы көрдөр эрэ хаана оонньуу түһэрэ. Анараангылар да Куччах оонньуутун-күлүүтүн ис сүрэхтэриттэн ылыналлара, самыыларыттан имэрийэрин, имэҥнээх бабайытык эмиийдэриттэн туппахтырын, сыһыга-хонууга бобо тутан ылан сыллыырын-ууруун, нарын моонньуларын Куччах куударата кычыгылатарын, издэһингэр тыатааҕы сэмэлээбит чэрин имэрийэллэрин олус диэн сөбүлүүллэрэ, Бэл Куччахтыын көссүүлэспиттэрин ырыа гынан ыллыыллара:

*Алабаркаан эни анахпын эни,
Хомуйаахты эни сылдьаммын эни,
Хатыннаахтыр эни чаранмар эни,
Куччахтыыра эни Мээччэлэрин эни,
Кэтэһээхтиир эрэ буоларым эни.
Куударалаах эни баттаҕа эни,
Күөгэкэйкээн эни моонньубун эни,
Кычыгылатан эни бардаҕына эни,
Күнү-дьылы эни барытын эни,
Көтүтэммин эни сүтэрэммин эни,
Түөртүүрдүүр эни ыамнарбын эни,
Төлө тутан эни кэбиһэрим эни,
Алабаркаан эни анаҕым эни,
Ыланньаахтаан эни кэлээхтээн эни,
Мангыраахты аҕай тура эни...*

* * *

Таппай – тулаайах хаалан баран абаҕатыгар Бөлөнүскэй баайга иитили-

бит уол, сүрдээх бүгүрү, үлэһит, ааттаах уус этэ. Биирдэ да иллэнсийэн көрбөккө тугу эрэ уһана, аала-кикирийэ сылдьар буолара. Кини илиитигэр киирдэбинэ көннөрү мас хамыйах ат төбөлөнөрө, удьурбай хамса Баай Байанай дьүһүнүн ылынара. Айылбаттан сүрдээх мындыр буолан, оччолорго сүрдээх эриэккэс, Харчылаах Мэхээлэ собуруу дьаарбанкаҕа сылдьан атыыласпыт чаас аайы лонгунуур тыастаах улахан чаһыта тохтоон хаалбытыгар, икки күн хаһыһан үлэлиир онгорбута. Биирдэ да оскуола боруогун атыллаан көрбөккө сылдьан, доҕоро Мэхээчэ тугу гынарын үтүктэн ааҕар, суруйар буолбута, араас мээрэйдэ, ыйааһыны, табаар ахсаанын төбөтүгэр тутара, табаар кириитин-тахсытын сүрдээх түргэнник өйүгэр ааҕара-суоттуура.

Ааттаах охсооччу этэ. Улахан күүлэйдэргэ ыңырыга сылдьара, отой оҕо сылдьан Мэнэ аатырбыт баайа Кычыкыын оҕонньор тэрийбит улуу күүлэйгэр араас улуустартан кэлбит, аатырбыт-сураҕырыт улахан охсооччулары кытта илин-кэлин былдыаспыта, онно бастаан кулуннаах бизсэтиилээх төннүбүттээҕэ. Кыра эрдэбиттэн сылгыһыттардыын сылдыбыт буолан, сылгы майгытын, хаһан күүһэ-уоҕа киирэрин, хаһан мөлүүрүн-ахсырын, ханнык сылгы таһаҕасчыт, ханнык сылгы сүүрүк буоларын эндэллэпкэ быһаарара.

Ыраах сырыыга-айаҥна, соруттарыта суох, ким-хайа иннинэ туран, чэй оргутан, күөс буһаран бэлэмнии охсоро, дьоно хаһан орбостон туруохтарыгар диэри куһаҥан суолга алдьаммыт сыарбалары абырахтаабыт, сэби-сэбиргэли сэлбийбит буолара. Булчутуан Балгыйга тийбэт эрэри, бултуу бардаҕына өттүк харата, илии тутуура суох төннүбэт буолара. Туруору күүһүнэн Балгыйга кыайтарар эрэри, мас тардыһытыгар хайаларын да тулуппат этэ. Арай биир итэҕэстээҕэ, Куччахха холоотоххо киһи гизнэ сыппаҕа этэ, түөрт уон сааһыгар диэри биирдэ да дьахтарга чуһаһан көрбөккө сылдыбыта.

* * *

Мэхээчэ-Мэхээлэ күүһүнэн-уоһунан уолаттарын кытта эгил-тэгил тардыһара. Ол эрэри хара ааньттан кини анала – бас-көс киһи анала этэ. Уолаттара да кыра эрдэхтэриттэн Мэхээчэлэрин баһылык туттан кэбиспиттэрэ. Кини эттэ да сокуон буолара.

Төрдүн бииргэ буоллаллар эрэ бэйэ-бэйэлэригэр истиэнэ курдук эрэнсэн, ханнык да быһылаантан, ханнык да моһолтон ингэн-толлон турбакка аңгар кыры киирсэн иһэллэрэ. Улаатан күүстэрэ-уохтара киирэн, оту-маһы барытын тардыалыыр, ону-маны саныыр буолан баран Болугур нэһилиэгэр ыһахха бара сылдыбыттаахтара. Ыһах күрбэр аңардастыы айбардабыттара: хапсаҕайга Балгый утарсааччыларын барыларын ийэ буордарын "сыллаппыта", кылыга, ыстаҥаҕа, куобахха, сүүрүүгэ Куччах болугурдары да, атын да ыалдьыттары илиилээх-атахтаах онгортот-

оботоҕо, мас тардыһытыгар Таппай болугурдар тигэһ эрэллэрин, кимиэхэ да самыытын ийэ буоруттан араартарбатах, тимир кытаҕас курдук модьу тарбахтардаах, уон буут ыйааһыннаах Ыдаһа Даадас бухатыры үрдүнэн элиппитэ.

Кыайтары абаккатыттан кингнэрэ-хааннара холло сылдьар болугурдары отуордарын кизһэ күн дьааһыгырыта оһуохай саҕана Куччах обургу алдьаппыта. Эпит курдук ааттаах үгкүүһүт, ыраас-чуор куоластаах ырыаһыт, устар ууну сомоболуур тыллаах-өстөөх оһуохайдыт түһүлгэҕэ үгкүү тылын таһааран барбытыгар Болугур кэрэ-куолара былдыаһа-былдыаһа Куччах икки өттүгэр буола сатаабыттара. Онтон тэбизһирэ-тэбизһирэ Куччах өрө көтө-көтө түспүтэ, Үс Хоро ууһун ыччаттара күүстэрин-уохтарын туойбута, Болугур уолаттара бокоойуларын, сыалдыаларыттан соһулла, этэрбэстэрин тумсuttан ингэн охто сылдыалларын хоһуйбута.

"Сыалдыаларыттан соһулла, этэрбэстэрин тумсuttан ингэн охто" сылдьар болугурдар обургулар (ааттыын да "боруоктаах болугурдар"), сирдэригэр-уоттарыгар көңүл ыстата сылдыахтарын баҕарбатахтара, Куччаҕы түһүлгэттэн соһон таһааран ойоһоһун симэн барбыттара. Анараа ыччат, көннөрү туран биэрбэт эрэт, утары сотуһан баарта. Ыксал буолтугар, оҕо эрдэхтэриттэн ураты бэлиэлэринэн, уолаттарын ыңыран суордуу кылааммыта. Балгый, Таппай, Мэхээчэ "иһиттибиз-истибэтибиз" диэх курдук ойон тийэн, Куччаҕы куолуу сылдьар уолаттары уҥа-ханас ыһыталаан барбыттара. Улахан хомуур охсунуу буолан эрдэбинэ Болугур кырдыаҕаһа Нээстээр кинээс ытык кырдыаҕастары кытта тийэн нэһиилэ тохтоппуттара. Болугур уолаттара аны күһүн мунҕаҕа көрсөх буолан сааммыттара. Үс Хоро ууһун боотурдара онно да баар буолуох буолан эрэннэрбиттэрэ.

Ол быһылааны Харчы Сэргэйгэ үгсүбүттэригэр:

– Оҕо дьон оонньоотохторо дии! Оһолломмут, эчэйбит суох иини? – диэн кээспитэ.

Онон аҕатын онугар атыһыт эриирдээх-буруурдаах суолугар тахсарыгар истиэнэ курдук эрэнэр доҕоттордооҕо. Аҕатын этиитин ылынан, атыһыт буоларыгар сүбэ-соргу тардыһаары доҕотторун булка ыңырбыта.

Күһүөрү сайын этэ. Маннайгы хаһыҥнар кэннилэриттэн от-мас, айылҕа урууга бараары саамай мааны таһаһын танһыт хотун дьахтарды кэрэтик симэммит кэмэ этэ. Ол да иһин буолуо уолаттар сүргэлэрэ көтөҕүллэн үөрэ-көтө аттамыттара. Куччах оонньуута-күлүүтэ таһымнаары гыннаҕына Балгыйдара "пуус" гына тыһын кэбиһэрэ. Оччотугар Байанай үргүтүмээри, Куччахтара эпитинэн "Балгыйдарын тыһын харыстаан", ах бара түһэллэрэ. Ол курдук оонньуу-күлэ бултуур сирдэригэр тийбиттэрэ.

**Уолаттар сырыны-
айаны баҕас кыайаллара.
Айан бэйэтэ да
умсулбаннаах буоллаҕа.
Дьиэлэригэр сылдьар
ыалдьыт, хонор хоноһо
кэриэтэ буолбуттара.
Мэхээлэлэрэ айылҕаттан
атыһыт талааннаах,
үөрэхтээх буолан,
эрэйдэрэ тиллэн барбыта.**

Булчут киһилэрэ Балгыйдара сирдээн, Хатаччыма баһыгар сайылаабыт, эмис да эмис, абыстаах аарыма бууру охторон, оно хоммуттара. Булка барыларыттан үөрүйэх Балгый саҕата суох дыһаһынан кыылларын сүр түргэнник сүлэ, эттии охсон, быысаһыттан, итириттэн, үөс тардарыттан, быарыттан, бүүрүттэн, сүрээбиттэн, үөс тардарыттан нэбэрэнг буһарбыттара, олус уойбутуттан сэхэккэй өҥнөммүт, булчуттар ааттылларынан "быардыйбыт" тайах быарын үс илии курдук халыҥнаахтык усталыы бысталаммыт кэрчиктэрин итиргэ суулуу-суулуу үтэһэ үөлбүттэрэ. Ып-ыраас уулаах сис күөлүн уутуттан чэй өрбүттэрэ.

Байанай бэлэбэ астанан, ыҥырдарга бэлэм буола саас-сааһынан наарданыар, нэбэрэнг аһылык буһуор диэри Таппай сүр түргэнник эркин отуу тута охсубута, дыргыл сыттаах харыйа лабаатын тэлгэппитэ. Тириктэри тэнгии суоран, бысталаан, кыракый ачаах атах огорон тэлгэппитэ – сандалы бэлэм.

Күөстэрин хоторон, уус тыллаахтара Куччахтара эргэнэ хара тыа баһылыга Баай Байанайга махтанан аал уотун аһаппыта, албаан, көрдөһөн нэбэрэнг арыытынан, быыһас сыатынан аал уотун айах тутан, уот иччитин Хатан Тэмизэрийэни үөрдөн чачыгыраппыта. Онтон бары аһаан барбыттара. Тотон-ханан, арыылаах-сыалаах нэбэрэнтэн унуохтара-сүһүөхтэрэ ууллан, наһыйан-наскыйан аа-дьуо чэйдээбиттэрэ, табахтаабыттара. Астарын ингэринэн дыргыл сыттаах харыйа лабаата тэллэхтэригэр таалаабыттара.

– Дьэ, бургунас муһунуу тэбис-тэнгэ үөскээбит үөлээннээх доботторум! – Мэхээлэ саҕалаабыта. – Эһигини кытта анаан-минээн сүбэлэһэри ыҥыртаатым. Быйыл сайын үөрэхпин бүтэрдим. Салгыы собуруу үөрэнэ барыахпын санаабытым да, аҕам оҕонньор тылын быһа ҕыммакка, кини дыалатын салҕаан атыһыт буолар буоллум. Дыһынээхтик атыһыт буолар буоллаахха бэрт үгүстүк хотунан-собуруунан, илиинэн-арбаанан кэлиэххэ-барыахха, эргичий-иэххэ-урбачыйахха наада. Айан-сыры да сүрдээх уустук: тиис да анньар маһа суох туундараларынан, муус дыаангыларынан, кыһын тонг мутук тостор тымнытыгар да тонмот тааннаах үрэхтэринэн, ыт мунна баппат, тиинг тингилэбэ кирибэт симилэх ойуурдардаах, суола-иһэ суох тайҕаларынан, силлиэлиин эрийсэн, хаардыын хатыһан, бытарҕан тымныыга чоҥкуччу тонгон, өнгүрүк куйааска буччуччу буһан, сулустаах халлааны суорбаннанан, таастаах дыаангыны сыттыктанан, хомурах хаары тэллэхтэнэн сылдыһаххын наада. Бэйэнг эрэ сылдыһан дуо? Оннук суолунан-иһинэн атынан, табанан, ытынан көтөллөнөн үгүс табаары тардыах тустааххын. Сүүһүнэн биэрэстэбэ иччитэх дойдуга аара быстардаххына – эрэнэринг диэн салабар баскын кытта икки илиинг, икки атаһың эрэ буолуохтара. Дьибэһэр-уоккар

сыл баһыгар-атабар эрэ сылдьар ыалдьыт, хонор хоноһо курдук көстөн ааһыан. Манан аҕай киһи санаммат дыһалата. Ити дыһалаҕа бэйэ-бэйэни эрбии биитинии билсэр, эркин курдук эрэбил дьонноох эрэ буоллааххына тугу эмит ситиһиэххин син. Онон харааннаан үөскээбит хаарыан доботторум, эһиэхэ эрэнэrim, итэбэйэrim бэрдэ бэрт буолан, мизэх уҥа өттүбэр охтоору гыннахпына тайах мас туттарар, ханас өттүбэр халтарыаары гыннахпына хатыс быа бырабар эрэллээх аргыс буолунг диэн көрдөһөөрү гынабын...

Бары саҕата суох баран хаалбыттара. Сыппахтыы түһэн баран Балгый саҕалаабыта.

– Эдэр-сэнэх эрдэххэ эр киһи, уол оҕо буолан төрөөбүтү билгэлэнэр, уяаны-хатаны билинэр, кизэн сири-дойдуну көрөр, атын дьону-сэргэни билсэр туох куһаҥаннаах буолуой? Мээччэ, эн санааҕар?

– Ийэм ыарыттыар. Аҕам кырдыан үлэни-хамнаһы кыайбат буолан хаалла. Киһи көрүүтэ-истиитэ суох кыанан олоруохтара суоҕа... – Куччах муһаарбыта.

– Дьонунг олобун-дыһаһың тэрийиэхпит, эйиигин отой суохтатыахтара суоҕа. – Мэхээлэ эрэннэрбитэ.

– Оччотугар барсабын...

– Мэхээлис тобо сангарбаккын? – Балгый ыйыппыта.

– Толкуйдуу сытабын... – Таппайдара хардарбыта.

– Нуо-а? Толкуйдуур эбит дуу? Мин буоллар бачча улахан төбөҕө бэлэм эпипиэт бөҕө хаалана сылдыһа буолуо дии саныырым ээт! – Куччах күлбүтэ. – Дьэ, ол тугу толкуйдуур эбиккиний?

– Былырыын кыһын Кэрээкин атыһыкка таһаҕасчытынан сылдыһытым. "Аһылыккыт ороскуота", "ат эчэйдэ", "таһаҕас сүттэ", – диэн баайсан бэрт дуона суоҕу биэрбитэ... Оннук буоллаҕына эрэй-дэммиккэ остуойута суох буолуо суоҕа дуо?

– Сөптөөх ыйыты. Мин эһигини таһаҕасчыт, хамначчыт буолунг диэбэппин, ээ. Кирибит дохуоттан табаар бырыһаанын, көлө, айан ороскуотун, аныгыскы айан табаарын атыһыт быһа тардан хаалларан баран, ордугун тэнгэ үллэстиэхпит.

– Ол аата?

– Ол аата, нууччалыы эттэххэ "компания" буолан, тугу булбуппутун эйэнэн, сүбэнэн үллэстиэхпит,

– Онтубут төһө-хачча буолуой?

– Улахан кирпииччэ чэи Кяхтаттан Швецов атыһыттан отут харчыга атыһалаабын. Дьокуускайга диэри тизийитин, айанын ороскуотугар уон харчыны төлүүбүн. Дьокуускайга лаппыбар биир солкуобайга атыһылыбын. Барса алта уон харчы. Табаардаах киһи отут харчыны ылабын. Отут харчытын үһүн тэнгэ үллэстэбит.

– Үчүгэй эбит. Мин сөбүлэһэбин, – диэбитэ Таппай.

– Биһиги эмиэ, – атыттар хардарбыттара.

– Дьэ, доботтор, оччотугар ингиир-сити быстар ханнык да ыарахан түгэнигэр, биитэр баай-талым олоххо, чалбаранга ымсыыран бэйэ-бэйэни түһэн таннаран биэрбэт туһугар, бэйэ-бэйэбит иннигэр хааннаах андабарда бэрсийэбиз!

Кутааларын күүһүрдэн, аал уот иннигэр тобуктаан турбуттара.

Тыллаах-өстөөх киһи Куччаа сабалаа-быта:

– Хотугу Муус Кудулу байбал улабатынан, Илинги сыты аныгас тыаллаах Лаамы кытылынан, Собуруу суорба таас хайалар арбастарын угурдаан, Арбаангы аар тайбалары аһары түһэн сири сиксигинэн энсэр атыһыт аргыардаах аартыгар атта-наары туран, Өбүгэлэрим Улуу Хоро, Дьонку тойон, Соморсун тойон, Кэннэ тойон сырдык ааттарын ааттаан туран, үрдүк айыыларым, үгэр таңараларым иннилэригэр уол оҕо ат кулун буолан төрөөн, үйэлээх сааспар аан маңнай аан-дьаҥса андабары андабайдабым буолуохтун!..

– Аргыардаах аартык араас моһоллору тосхойор кэмигэр:

– муустаах ууга тыын былдыһыгар тимирэ-тимирэ күөрэйэр да сахха;

– ханан да быһа-хайаһа суох истиэнэ курдук уот утары анһан кэллэбинэ даҕаны;

– аартык абааһылар, тайба ороспуй-дара быһаһынан даҕайан, саанан тирээн да турдахтарына;

– өскөтүн түөртэн биирбит албаһаан, мүччү үктээн аат айаһын өңөйөн турар кэмигэр;

– үгүлүүр үптэнэр, хаһытыыр харчыланар да күммэр;

– албан аатым, суон сурабым алаас алаас аайытын атыр оҕустуу айаатыр кэмигэр;

– биитэр кыһалба бөбө кыһайан кэрдьэбэр олохтонон кэмгэ;

– бас да ары, быс да сыа уйгу-быан олоххо да олорон;

– харааннаан үөскээбит хаарыан доботторбун түһэн биэриэм суоҕа, бүдүрүйэр кэмнэригэр санныбын тоһуйуом, ууга түстэхтэринэ ураҕас уунуом, анхалаат аппаҕа иннинэхтэринэ далаһа ыраҕыам, тааар тыллаахтан, быһахтаах бэһиэчиктэн халыҥ хахха, суон дурда буолуобум!..

– Өскөтүн аан-дьаҥса тылардаах хааннаах андабарбын биир эмит түгэнгэ кэһэр күннээх буоллахпына бар дьонум, айбыт аҕам, күн күбэй ийэм, хотун ойоҕум, төрөппүт оҕолорум төттөрү хайыстынар. Икки харахпын чээкэй уулаатын, суор собулҕата, ыт-кус аһылыга буолуум! Аһылаах дууһам уоскуланы билбэккэ сири-сибири тингирийэ сырыттын!..

– Аан Дьаһын! Аан Дьаһын! Аан Дьаһын!..

Сытыы быһах кылаанынан эрбэхтэрин хааннаан баран сүүс-сүүстэригэр даҕайсы-быттара.

* * *

Ити курдук түөрт эр бэрдэ – Харчылаах Мэхээлэ, Балгый Мэхээс, Кучча Мэхээчэ, Таппай Мэхээлис аты-эргин сындаһаннаах да, кутталлаах да, умсулҕаннаах да суолугар тахсыбыттара. Биллэн турар, үп-харчы, табаар, көлө Харчылаахтар гинэ этэ. Ол да буоллар табаар эргирин барсыттан бырыһааннаһан уолаттар сыыйа-бааһа кыабыран барбыттара.

Сырыыга-айаҥна тумус киһилэрэ Балгый буолара. Мэхээлэ суоҕар кэпсэтиини сыты-хотуу Куччаа ытара. Булчут тонустардыын үгүстүк алтыһан эбэнки тылын баһылаабыта, Бодойбоһон, Ааллааһынан, Айаанынан, Дьокуускайынан элбэхтик тиэстэн, нууччалыы да бэркэ балкыһар буолта. Амырынан, Саха Илиннэн, Хамчаакканан сылдьан, бэл, дьоппуоннуун, кытайдыын додо курдук быһаарсара. Таппай саҕата-ингэтэ суох күлүккэ сылдьан барыны бары билбит, сылыктаабыт, аахпыт, суоттаабыт буолара, дьон, ордук уолҕамчы майгылаах Куччаа тэбиитинэн, ууга-уокка киирээри гыннахтарына быһыны, өрүһүэ охсон ылар майгылааҕа.

* * *

Мэхээлэ, нэһилиэгин дьонно хас сыл аайы ыраахтааҕы нолуогун сатаан төлөөбөккө дайыымпаланан иһэллэрин, ол нолуок бэйэлэрэ да кырымчык олохтоох отчут-масчыт дьонго ыар таһаҕас буоларын, хас сыл аайы ол айдаан хатылана турарын өйдөөн, атыһыттаан, арыый кыабыра түһэн баран, аҕата оҕонньор сөбүлээбэтэбинэ буоларыны ингиттэн эр кэбиспитин үрдүнэн, Дьокуускайга хаһынаҕа биэс тыһыынча солкуобайы тутарбыта, ол харчы бырыһыанын суотугар нэһилиэгин дьонун түһүттэн-тардыттан, нолуоктан босхолообута. Хас сыл аайы дайыымпа айдааныгар эппэт кэлэҕэй буола сыспыт нэһилиэк кинээһэ, санныттан ыар таһаҕаһы түһэриммитти, үөһэ тыыммыта. Ол күнтэн Үс Хоро уһун дьонно, биир-биэс тыла суох, Харчылаах Мэхээлэни баскөс быһытынан билиммиттэрэ. Нэһилиэккэ киһи тылыттан ким да тахсыбата, киһи сөбүлэнэ суох туох да оҕоһуллубата.

Нолуоктан босхоломмут нэһилиэк дьонно айахтарыттан чорботунар эттэрин, арыларынан, бурдуктарынан Харчылаахтарга (уолаттары барыларын холбуу тутан тойоннорун аатынан "Харчылаахтар" диэн сүрэхтэ-эбиттэрэ) маңнай утаа эргиттэрэ биэрэллэрэ. Харчылаахтар кыабыран баран, эт, ары, бурдук иһин утары табаарынан, биитэр уу харчынан төлөһөллөрө.

Уолаттар сырыны-айаны баҕас кыайаллара. Айан бэйэтэ да умсулҕаннаах буоллаҕа. Дьыллэригэр сылдьар ыалдыт, хонор хоһоһо кэриэтэ буолбуттара. Мэхээлэлэрэ айылҕаттан атыһыт талааннаах, үөрэхтээх буолан, эрэйдэрэ тиллэн барбыта.

Мэхээлэлэрин дьаһалынан бастакынан ыал буолбут Балгыйдарыгар төрүт олоҕор Кыбыттар алааска бэртээхэй нуучча дьы-

тин тутан биэрбиттэрэ. Сүктэн кэлбит кийи-ит кыһы сабыс-саҕа дьыэ иннигэр анһылыбыт сэргэҕэ тэһиинин тутан, айах тутан көрсүбүттэрэ. Кийиит кыыс аан бастакынан саҕа дьыэҕэ аал уоту оттубута.

Кэпсэти быһытынан уопсай күүһүнэн ыал буолбут киһиэхэ дьыэ тутулуохтааҕа. Балгый кэнниттэн Куччахтара "ыал буола-бын" диэн өрө туран кэлбитэ. Кининэ киһинин курдук үс сиргэ кэпсэтиилээҕэ – Сулҕаччы таңаратын дьыэтин тэрэпмэһин-ныгин кыһын, улаханга уолуһуйбат, кыраҕа кыһаллыбат, мөлбөйбүт Мөлөдүөрэни, Соһуйга олохтоох Хакыым татаар кыһын хойуу кыламан быһынан тугу эрэ таайтарарды ыңгыра-угуйар хап-хара харахтаах Сақыраны, Силиикэп атыһыт кыһын сириксэн бөбө, силээхтэ бөбө Сибиэтэни "ойох ылабын" диэн үһүөннэригэр күтүөттээн, күндүлэтэн-маанылатан сылдьара.

– Добоор, оттон ити үс кырасаабыссаларыттан хайаларын ойох ылабын? – диэн доботторо үйэ-хаһа туттахтарына: "Чэ, дьыэ-уот тутулуннаһына оччотооҕу быһаарыа", – диэн кэбиһэрэ.

Онон Куччахтарыгар өрүс үрдүгэр кэрэ көстүүлээх Бур Хайа тэллэбэр, хатын чаран быһыгар, отой Ааллаах куоратын улахан атыһыттар олоҕор дьыллэрин курдук кэрэ көстүүлээх, оччолорго сахалар дьыллэригэр ханна да суох билиитэ, халаанга оһохтордоох, хаппытаанай истиэнэлээх, үрдүк өһүөлээх, килэдиспит киэн түннүктэрдээх, Солобуда бааһынайдарын курдук от, бурдук үлэтигэр туттар тэриллэрин харайар сарайдаах, бурдук уурам маңхааһаһа, булуустаах, мал уурам ампаардаах, туспа хотонноох, даллаах, хаһаалаах баһаам улахан дьыэни туттуттара.

Саха дьонно оччоттон баччаҕа дьыла со-нумсахтара бөбө! Мааны дьыэни, тупсаҕай уһайбаны көрөөрү дьыэ көндөй көңкөһөйө бүтүбүттэн, соппулоукка тигэх хаптаһын ууруллуор диэри ыраахтан-чугастан тиэстэн бөбө биэрбиттэрэ.

Куччаа аҕата Куртах оҕонньор ол саҕа дьыэ боруогун атыллаары туран:

– Аата бу оҕом Куччабым киһи-хара буолар күнүгэр тийэр күннээх эбиппит! Тойон таңара! Эһиэхэ улуу махтал буоллун! – диэн баран кириэс охсуммут. Боруогу атыллаан иһэн "нукус" гыммыт. Онон маһаһыннара мамынҕаҕа кубулуйбут.

* * *

Харчылаах Мэхээлэ биірде күһүөрү сайын аалынан өрүс баһыттан киллэриит табаарын дьаһайан, хоту Булунга утааран баран дойдутугар тахсыбыта – айдаан бөбө. Аҕата оҕонньор кураан буолар буолла, от аҕыйах буолуо диэн, үөскээбит үөрүйэбинэн сылгыларын, субаннарын Илин үрэххэ кыстата таһаараары онно оттуурга Кэннэттэн түөрт киһини кэпсэппит. Аны туран ол дьонугар өйө да тэрийбэтэх, инники үлэлэрин суотугар харчы да биэрбэтэх. Анараа дьон ону кэпсэтэ кэлбиттэ-

ригэр оёонньор суох буолан биэрбит. Ол да дьон биир-биэс кэпсэтиитэ суох, Харчы Сэргэй дьэһит дьахтарын хаһытаппытын, күүстэринэн ампаартан икки куул бурдугу, икки билиитэ чэйи, икки баайы табагы, булуустан сүөһү чиеппэрин, биир чабычах арыыны илдьэ барбыттар.

Киэһэ дьэһитигэр кэлэн баран, Харчы Сэргэй оёонньор оргуйа түспүт. Нөнүө күнүгэр Кэнньэ дьонун чаччынанан симииккэбэ уктарбыт, уоруйахха буруйдаан, суукка дьыала түһэрбит.

Мэхээлэ кэлбит күнүгэр куораттан мүрэбиэй судьуйа тахсан ородобуойга суут-аан бөбө буола турара. Дьэһитигэр кэлэн ону истээт:

– Бу түөһэйбит акаарыны көр! – диэт, айаннаан кэлбит атынан ородобуойга ойупута.

Ородобуойга тийбитэ – тизэргэн иһэ толору киһи. Икки хаһаах Кэнньэ түөрт киһитин харабыллаан тураллара.

Ородобуой иннигэр үс атахтаах остуолга мүрэбиэй судьуйа уонна бэригимсэбин иһин Тордуох диэн ааттаммыт кини суруксута Нээппиит Ностуруойап ололорлоро. Тордуох-суруксут суруксуттуур тэрилин угар мас холбукатын иннигэр урунун, бэркэ сэрэнэн бөрүөтүн чэрэниилэбэ ымһаан ыла-ыла, сүрдээбин кыһалан-мүһэллэн суут боротокуолун толороро.

Мүрэбиэй судьуйа, хаччабай төбөлөөх, өрүүтүн уу баһылла сылдьар күөх харахтаах (онтун дөрүн-дөрүн, тиинг кутуругунан сотто сылдьара) сахатыйан хаалбыт Уу Харах Буолускай диэн оёонньор этэ. Арай нуучча буоларын туоһута "Ну-сс! Батенька!" – диэн тыллааба. Мүрэбиэй судьуйатын бэлиэтэ түөһүгэр кэтэр, икки төбөлөөх өксөкүлээх мэтээллээбэ, уонна саппыйаан тастаах (бирдэ да арыллан көрбөт) Арасыйа сокуоннарын халыг кинигэтин илдьэ сылдьара, сууттуур кэмигэр, ол кинигэттэн кырдыктаах сууту ытарыгар ыйаах ылаах курдук, унга ытыһын араарбат этэ.

– Ну-сс! Батенька! Эһиги ытыктабыллаах тойон, Почетнай инородец Сергей Михайлов Александров ампаарын алдьатан малын уорбуккут дакаастанна. Отой Манчары разбойник курдук буолбуккут. Дьэ, онон хайыбыт? Сибирькаба угабыт дуу? Саат кутабыт дуу?

Сууттанааччылар тугу да этэр кыахтара суоҕа. Сууту истэ кэлбит аймахтара аймаммытара:

– Иитэр-аһатар дьоммут симииккэбэ симилиннэхтэринэ хайдах ыал буолабыт?

– Сааты ханнык баайбытынан кутабыт? Событох ынахпытынан дуо?

Ол түгэнгэ Мэхээлэ тыл көрдөөн ылбыта.

– Ытыктабыллаах судьуйа, тойон Вольскай миэхэ тылла аҕал эрэ.

– Ну-сс! Батенька, баһаалыста, эдэр тойон Александров...

– Ытыктабыллаах судьуйа, тойон Вольскай! Бу дьыала туһунан этэр тыллаахпын. Улахан албас тахсыбыт. Онно буруйдаах

мин. Бу Кэнньэ дьонун Илин үрэххэ оттото ытарга кэпсэтэн баран, өйүөлэрин-тайааларын тэрийбэккэ, үөһэ өрүс баһыттан киирэр таһаҕаһы дьаһайа улахан өрүскэ киирэн хаалбытым. Икки хонугунан эргиллиэх буолан баран, аал чаарга олорон тардыллан хаалбытым. Дьэ, ол кэмгэ ити быһылан тахсыбыт. Үлэһит киһи аһахтаах буоллаҕа дии. Онон ити дьон туох да буруйдара суох. Бука баһаалыста аҕам оёонньор албаһаан түһэрбит дьыалатын көтүрүргэр көрдөһөбүн. Суут ороскуотун барытын уйунабын.

Дьон суугунаһа түспүттэрэ.

– Оттон бу албаска сууттана сыспыт дьонтон бырастыгыныг диэн көрдөһөбүн!

Аҕата оёонньор сөбүлээбэтэбинэ буоларыны ингиэттэн эрэ кэбиспитэ.

Дьыала итинник эргийэн тахсыабын күүппэтэх мүрэбиэй:

– Ну-сс! Батенька! – дии-дии көхсүн этиппэхтээбитэ. – Кх-хе! Кх-хе!..

Тордуох суруксут тугу да гыныан, тугу боротокуолга киллэриэн билбэккэ уруучкатын эргичингэтэ ололорбута...

Нөнүө күнүгэр аҕата сууттата сатаабыт дьонугар кэһиилээх-тууулаах тийэн:

– Кырдьан түөс-маас буолбут оёонньор быһыытын санаабытыгар тутуман. Иннэ кылгаатаба, кэннэ уһаатаба. Оттон биһиги өссө да уһуннук бииргэ олоруохпут, үлэлиэхпит турдаба, – диэбитин кэннээлэр ис сүрэхтэриттэн ылыммыттара.

Сол түгэнтэн Харчылаах Мэхээлэ аата-суола ордук ытыктабыллаахтык ааттанар буолта. Уолаттарынаан Үс Хоро уһун дьонугар-сэргэтигэр балабан түөрт тулааһын баһанатын курдук бөбө тирэх, суон дурда, халыг хаһа, эрэллээх эркин буолбуттара.

(Салгыта бэчээттэниэ).

Подписной индекс
73997

Сурутуу индекс
73997